

PAPER DETAILS

TITLE: Bakü Cuma Camii

AUTHORS: Ersel ÇAGLITÜTÜNCÜGİL

PAGES: 27-64

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/395847>

BAKÜ CUMA CAMİİ

Ersel Çağlıtütüncügil*

Öz

Bu makalede bir zamanlar Bakü İçerişehir’de yer alan ancak bugün ayakta olmayan Cuma Camii’nin tanıtımı amaçlanmaktadır. Günümüze sadece minaresi ulaşabilen Bakü’nün en büyük ve tek cuma camisi olan bu yapıyı, arşiv ve yayınlardaki eski plan ve fotoğraflarından tanımaktayız. Özellikle plan gelişimi açısından İran ve Anadolu’da, Selçuklular döneminde inşa edilen mihrap önü kubbeli camilerle yakın benzerlikler göstermesi dikkat çekicidir. Ancak bugüne kadar Rus ve Azerbaycanlı araştırmacılar tarafından yapılan yayınlarda yapının İran ve Anadolu’daki Türk-İslam cami mimarisi ile ilişkisi ve Azerbaycan kaynaklı gelişmelere nasıl bir katkı sağladığı konusuna yeteri kadar değinilmemiştir. Ayrıca Rus ve Azerbaycanlı bilim adamlarının gayret ve öz verili çalışmaları sonucunda, yapılan tanıtım ve taramalarla sağlanan bilgi ve görsellere, bazı yeni öneriler ve yorumlar katarak yapının farklı bir görüş açısından incelenmesi de amaçlanmaktadır. Böylece Türk-İslam cami mimarisinin bu alandaki görsel ve estetik beğenilerini değerlendirerek örnek sayısını arttırmak, Türkiye’de çok az bilinen bu örneği bilim insanlarının dikkatine sunmak istedik.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam, Azerbaycan, Bakü, İçerişehir, Cuma Camii.

Baku Juma Mosque

Abstract

The aim of this article is to introduce the Juma Mosque, built in Baku Innercity but surviving with its minaret. As the only and largest Friday's mosque in Baku, its descriptions have been usually based only on the old plans and photographs taken in the late 19th century. The plan of this mosque highly resembles to those with maqsura in Iran and Anatolia built by Seljukids. Yet scholars have not mentioned how the Juma Mosque of Baku influenced the construction styles of other mosques in Anatolia and Iran. Russian and Azerbaijani scientists, made plenty of publications about the plan and ornaments of the mosque, so we, here, propose a new opinion by adding some new suggestions and comments on the hypothesis of previous researchers. By presenting this example to the attention of scientists, we want to increase the number of samples by evaluating the visual and aesthetic pleasure of the Turkish-Islamic mosque architecture.

Keywords: Turkish-Islam, Azerbaijan, Baku, Innercity, Juma Mosque.

* Doç.Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, Çiğli-İzmir/Türkiye, ersel.caglitutuncugil@ikc.edu.tr

Giriş

Bakü İçerişehir’de yer alan Cuma Camii, XIX. yüzyıl sonlarında yıkılmış, günümüze sadece, XV. yüzyılda eklendiği anlaşılan minaresi ulaşabilmiştir. Çalışmamız sırasında, Azerbaycan arşivlerinden ve yayınlardan sağlanan eski plan ve fotoğraflarından yararlanılmıştır.

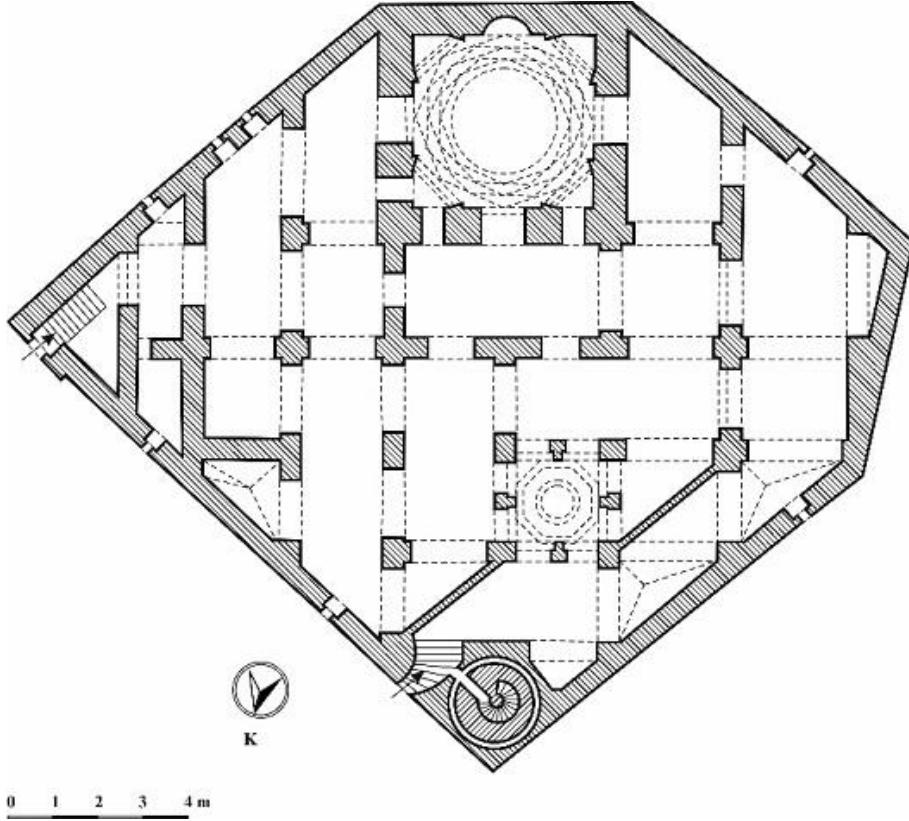
Kaynaklarda bazen “mescit” bazen de “cami” olarak adlandırılan bu eser, Bakü’nün en büyük yapısı, bir diğer ifade ile *Ulu Camisi*dir. Arşiv ve yayınlardaki eski plan ve fotoğraflarından tanıdığımız bu camiye ait mevcut veriler yapının ölçülerini aşağı yukarı saptamamıza imkan vermektedir. Plan gelişimi İran ve Anadolu’da, Selçuklu döneminde inşa edilen mihrap önü kubbeli camilerle yakın benzerlikler göstermektedir. Rus ve Azerbaycanlı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda, yapının İran ve Anadolu’daki Türk-İslam cami mimarisi ile olan ilişkisinin yanı sıra Azerbaycan’daki camilerin gelişmesine nasıl bir katkı sağladığı konusu yeteri kadar irdelenmemiştir¹. Mevcut yayınlarda, bu yapıya birkaç cümle veya bir iki paragrafla değinilmekte, bazen de birbiri ile çelişen çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Anlaşılan o ki bu çalışmalarda belirli kaynaklardan yararlanılmış, yapı ile ilgili yeni yorum ve değerlendirmelerden kaçınılmıştır. Bu çalışmadaki bir diğer amacımız da daha önceki yıllarda yapılmış tanıtım ve taramalarla sağlanan bilgi ve görsellere yeni gözlemler, öneriler ve yorumlar katarak, yapıyla ilgili veri tabanını genişletmek, yeni bir bakış açısı geliştirmektir.

Cuma Camii, Bakü İçerişehir’de, *Kız Kalesi*’nin hemen yakınında, eski ve yeni ticaret yapılarının yoğun olduğu bir mevkide bulunmaktadır (Res.1-6). İnşa edildiği dönemde, şehrin minareli üç camisinden birini teşkil etmekteydi. Ancak geçtiğimiz yüzyıl içerisinde harım kısmı büyük ölçüde tahrip olmuş ve bugün tamamen ortadan kalkmıştır. Günümüze ise sadece silindirik gövdeli taş minaresi ulaşabilmiştir. Caminin özgün mimarisi hakkında ayrıntılı fikir veren bilgi ve belgelerden yoksunuz. Elimizdeki en eski ve muhtemelen tek belge, 1888 yılında *A. M. Pavlinov* tarafından çizilmiş olan planı ve bu planla aynı senelere ait olabileceğini düşündüğümüz, *A. Bogolyubov*’un çekmiş olduğu dış mekân fotoğrafıdır (Res.1) (Çiz.1). Mevcut rölöve, yapının mimari detaylarını aydınlatıcı nitelikte değilse de harımın 1900² yılında yeniden inşa edilmeden önceki durumunu yansıtmaları

¹ Mikayil Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, Moskva 1963, s. 167; Afanasiy Nikitin, “Bakü Kalesi Surları”, *Baku*, (ed. L.S.Bretanistky), Bakı 1970, s. 39-42; Rasim Efendizade, *Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana*, Moskva 1986, s. 28; Cafer Gıyasi, *Nizami Dövrü Me’marlık Abideleri*, Bakı 1991, s. 44-45; Nigar Babayeva, “VII-X. Yüzyıllar Azerbaycan’da Cuma Mescitlerinin Gelişimi (Derbent ve Şamahı Cuma Mescidleri)”, *Journal Of Qafqaz University-History, Law And Political Sciences*, Volume 1, Number 2, Bakı 2013, s. 176-184.

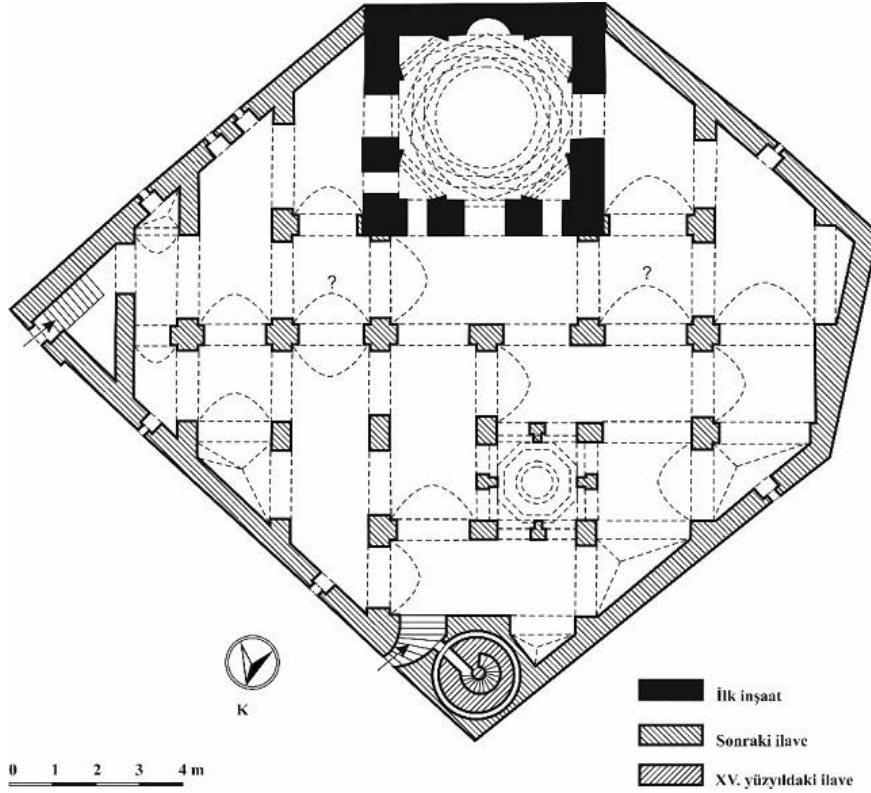
² Kaynaklarda, harımın inşa tarihi ve yıkılışı konusunda birbirini tekrarlayan açıklamalar dikkati çekmektedir. S. Aşurbeyli “*Kız Kalesi’nin yakınlarında 1899 yılından önce, kadim Cuma Mescidinin yerinde inşa edilmiş Cuma Mescidi vardır. Cuma Mescidinin akademisyen Pavlinov tarafından 1888 yılının ölçüleri ile alınmış eski planı mevcuttur.*” açıklamasına yer verirken; C. Gıyasi 1899 yılında yıkılan harım bölümünün yerine 1900 senesinde yenisinin inşa edildiğini söylemektedir. Detaylı bilgi için

açısından önemlidir. Yüzyıllar boyunca birçok kez onarım geçirmiş olan caminin, bu onarımlar sırasında ilk şekli hakkında fikir verebilecek bazı izleri de yok edilmiştir.

Çizim 1. Bakü Cuma Camii. 1888 yılındaki plan esas alınarak çizilmiş rölövesi

bkz. Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi-Orta Asırlar Devri*, Bakı 2006, s. 114; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 44.

Çizim 2. Bakü Cuma Camii. 1888 yılındaki plan esas alınarak çizilmiş restitüsyon planı

Bazı ayrıntıların işlenmediğini varsaydığımız Pavlinov'un planının yapının o dönemdeki durumunu genel olarak yansıttığını düşünmekteyiz. O nedenle çalışmada verdiğimiz plan, Pavlinov'un planına bazı mimari detayların eklenmesi suretiyle yeniden hazırlanmıştır (Çiz.1). Bu çizime göre caminin, mihrap duvarına paralel ve dik uzanan karmaşık sahnin düzenine sahip yamuk bir planı vardı. Mihrap önünde, iki sahnin genişliğinde bir kubbesi bulunuyordu. Ayrıca harimin merkezinde, üzeri kubbe ile örtülü küçük bir aydınlık feneri, kuzeyinde de mihrapla aynı aksende yer alan silindirik gövdeli taş bir minaresi mevcuttu (Res.1)³.

³ Caminin planı, eski resmi ve kubbesinin çizimi için bkz. M. Useynov vd., *İstoriya Arbitekturi...*, s. 166; R. Efendizade, *Arbitektura Sovetskogo...*, s. 28; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 44-45, 59, 60, şek. 22-24.

Resim 1. Bakü Cuma Camii. Yapının XIX. yüzyılın sonlarında Bogolyubov tarafından çekilmiş bir fotoğrafı (Useynov'dan)

Caminin dış duvarları yamuk ve düzensiz bir altıgen biçimindedir. A. M. Pavlinov'a göre binanın inşası sırasında daha eski bir *"putperestlik"* yapısının duvarı ve temelleri kullanılmıştır⁴. Elimizde yazılı veya görsel herhangi bir kaynak bulunmadığı için ateşperestlik döneminden kaldığı düşünülen yapının mimari özelliklerini ve tarihini kesin olarak tahmin edemiyoruz. Caminin, başka bir yapının temelleri üzerine oturtulmuş olması ihtimal dahilindedir. Ancak plan şeması ve mimari özellikleri bu yapının bir putperestlik yapısı olmadığını, her yönü ile Türk-İslam camisinin mimari karakterini taşıdığını açıkça göstermektedir. Bize göre, Bakü'nün *Putperestlik* döneminden kalan yapıya ait bölümler tamamen yıkılmış, yerine ondan her yönü ile farklı yeni bir yapı inşa edilmiş olmalıdır.

Yapıyı oluşturan elemanların çeşitliliği ve asimetrik görünüşü camiye ayrı bir özellik katmaktadır. Bakü İçerişehir gibi surlar içine sıkışmış, kalabalık bir yerleşim biriminde, mimarın arsa sınırlarını istediği biçimde değiştiremeyeceği kesindir. Bu nedenle plandaki düzensizlik, büyük ölçüde caminin üzerine inşa edildiği parselin o dönemdeki şeklinden kaynaklanıyor olmalıdır.

A. M. Pavlinov'un planında, caminin kuzey kenarı üzerinde, mihrapla aynı eksende, ana kapının hemen doğusuna bitişik bir minarenin varlığı açıkça görülmektedir (Çiz.1). Bugün de ayakta olan bu minare şimdiki harime yaklaşık 3m. uzaklıktadır (Res. 4, 6). Takriben doğuya açılan bir kapıya sahip bu minare-düzgün

⁴ M. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s. 167. Aşurbeyli, 1873 yılında yapıyı ziyaret eden B. Dorn'un verdiği bilgiye dayanarak yapıyı şu şekilde tasvir etmektedir. "Yapının örtüsü envelve çardak şeklinde olup, ortasında üstü örtülmemiş dört kemer yükselmektedir. Camiden daha eski olan bu kemerler, Müslümanların yapıyı mescide çevirdikleri kadim ateşperestlik mabedinden kalmıştır". S. Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin...*, s. 114.

kesme taşlarla inşa edilmiştir. Fazla yüksek olmayan bir kaide üzerinde yükselen silindirik şekilli gövdesi, yukarı doğru daralmaktadır. Yerden yüksekliği yaklaşık olarak 40m. civarındadır. Silindirik gövdesi XI-XIII. yüzyıl örnekleri ile aynı karakterdedir. İnce bir kaval silme ile son bulan gövdenin üst kesiminde, şerefe altına denk gelen yerde, neshî hatlı geniş bir kitabe kuşağı dikkat çekmektedir (Res.2, 3). Bu yazı kuşağından sonra tek sıra halinde iri bir mukarnas dizisi üzerine oturtulmuş şerefe bölümü gelir. Sarmal merdiven, gövde üzerindeki mazgal pencerelerle aydınlatılmıştır. Şerefe kapısı, dikdörtgen şekilli basit bir açıklıktır. Şerefe korkuluğu farklı geometrik motiflerle süslü taş levhalardan oluşmaktadır. Bu korkuluklarının birçok defa elden geçirildiği izlenimi edinilmektedir. Petek kısmı dilimli bir külahla sona ermektedir.

Resim 2. Bakü Cuma Camii. Minare

Bakü'nün en iyi korunmuş minarelerinden biri olan bu XV.yy. eklentisi, biçiminden çok korkuluk levhalarında yer alan geometrik ve figürlü süslemeleri ile dikkat çekmektedir (Res.3). Bu süslemeler taş üzerine yüzeysel ve derin oyma tekniğiyle işlenmiştir. Kompozisyonlar, yıldız-haç motifleri, sekizgenler geçmesi, altıgenler ve eşkenar dörtgenlerden oluşmaktadır. Ayrıca aralarında, kabartma aslan

ve boğa başı figürlerine de rastlanmaktadır. Şerefe korkuluğunun altındaki mukarnasların işçiliği de en az diğerleri kadar özenlidir⁵.

Resim 3. Bakü Cuma Camii. Şerefe korkulukları

Şerefe korkuluğu dışında, minareye önemli sayılabilecek bir müdahalede bulunulmadığı anlaşıyor. Bugün için minare kaidesinin yüzeyleri düzgün ve temizdir. Bir duvarın kaideyle birleştiğine işaret edebilecek herhangi bir ize rastlanmamaktadır. XV. yüzyıldan önce de yapının bir minaresinin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz.

Caminin güney duvarına 45 derecelik açı yaparak bitişen doğu ve batı kenarlarından doğudaki bir noktadan sonra kuzeye doğru kırılmaktadır. Bu nedenle yapının planını tanımlarken “cephe” yerine “kenar” terimini kullanmayı daha uygun gördük.

Yapının batı ve kuzey kenarları üzerinde üçer, doğu ve güneydoğuya bakan kenarlarında ise birer pencerenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kuzey kenarı üzerinde iki de kapı açıklığı yer almaktaydı. Kısa olan güney kenarında ise herhangi bir açıklığa yer verilmediği görülmektedir.

Harime, kuzey kenarının iki ucunda yer alan birer kapı ile girilmektedir (Çiz.1, 2). Ana giriş, hemen hemen mihrapla aynı eksen üzerinde bulunan açıklık

⁵ Bu süslemeler hakkında daha ayrıntılı bilgi, fotoğraf ve çizim için bkz. Ersel Çağlıtütüncügil, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007, s. 122-125, res. 158-164, şek. 50-54.

olmalıdır. Dışarı açılan ikinci kapının üçgen şeklindeki bir birime ulaşımı sağladığı ve hemen gerisinde birkaç basamaklı bir merdivenin yer aldığı görülmektedir. Bu kapı ve gerisindeki merdiven, caminin bu kesiminde küçük bir kadınlar mahfilinin yer alıyor olabileceğini akla getirmektedir. Gerek minare bitişiğindeki ana kapı gerekse aynı kenarın batı ucunda bulunan diğer kapı, yapıyı bugünde kuzey tarafından geçen ana sokağa bağlıyor olmalıydı. Günümüzde bu sokağın kotu şimdiki harimin de içinde bulunduğu avlu zemininden bir hayli aşağıdadır.

Pavlinov'un çizdiği planda caminin mihrap önü kubbeli bir şemaya sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bu kubbeli mekânın üç tarafında yer alan sahnalar sonradan ilave edilmiş olmalıdır. Karmaşık bir düzen gösteren bu hacimler muhtemelen birer tonozla örtülüydü⁶. Taşıyıcı sistemler farklı boyut ve biçimdeki⁷ payelerden oluşmaktadır. Ayakları birbirine bağlayan kemerlerin formu hakkında bir fikir edinilememektedir. Payelerin bir kısmı duvara bitişik inşa edilmiştir. Mihrapla aynı eksen üzerinde, üstü küçük bir kubbe ile örtülü ikinci bir birim görülmektedir. Kare şekilli bu birimin, Anadolu Selçuklu camilerinde de sıkça rastlanan, bir orta avlu özelliği taşıdığı söylenebilir.

Mihrap önü kubbesinin örttüğü kare mekan muhtemelen caminin ilk nüvesini oluşturmaktadır. Kare mekanı çevreleyen duvarların eni caminin çevre duvarlarının eninden belirgin bir şekilde fazladır. İlk bakışta bu uygulamanın kubbe yükünü taşıyacak duvarların kalın tutulmasından kaynaklanmış olabileceği ileri sürülebilir. Ancak kare mekanın doğu, batı ve kuzey kenarları üzerinde görülen açıklıkların düzensizliği başka bir ihtimal üzerinde durmaya sevk etmektedir. Muhtemelen bunlar ilk yapıdaki kapı ve pencere açıklıkları olmalıydı. Doğu ve batı duvarları üzerlerinde görülen iki geniş açıklık ile kuzey duvarının iki ucunda yer alan küçük açıklıklar birer pencere; kuzey duvarı ortasında yer alan açıklık ise bu mekana girişi sağlayan bir kapı görevi görüyordu. Kubbeli bölümdeki taşıyıcı sistemin orantısız ve asimetrik görünüşü de bu değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmalı.

Eldeki mevcut tek resimden, kare hacmin dıştan çinilerle kaplı konik bir külahla örtülü olduğu anlaşılmaktadır⁸. Mekanın iç örtüsü hakkında mevcut yayınlarda aydınlatıcı hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte planda kubbenin içte ne tür şekil aldığı hakkında fikir verebilecek bir ipucu bulunmaktadır. Çizim, burasının içten *kurlanmış kubbe* olarak adlandırılan bindirmeli bir örtü sistemine sahip olduğunu tahmin etmeye imkan vermektedir. Yani kare birimin çift kabuklu olan üst örtüsü muhtemelen içten kubbe, dıştan konik sivri bir külah şeklindeydi.

⁶ Eski plan ve resimlerine bakarak bu konuda kesin bir yargıya varmak güçtür. Bu konu hakkındaki düşünce ve önermelerimizi değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak işleyeceğiz.

⁷ Bu ayaklar kare, dikdörtgen ve haç kesitlidir.

⁸ M. Useynov vd., *İstoriya Arhitektury...*, s. 167. Ayrıca çini süslemelerin formunu gösteren çizim için bkz. C. Gıyası, *Nizami Dövrü...*, şek. 24.

Bugün mevcut caminin inşa malzemesi bütünüyle kesme taştır. Bu caminin avlu duvarları, ortadan kalkmış olan yapının beden duvarları ile nerdeyse birebir örtüşmektedir (Res.4-6) (Çiz.3). Merdivenlerle ulaşılan avlunun kotu yol seviyesinden yukarıdadır. Minarenin bugün mevcut cami ile organik bir bağlantısı yoktur.

Resim 4. Bakü Cuma Camii. Güneyden görünüşü
(<http://www.baku.ruphotos187349187349.jpg> 13.08.2017)

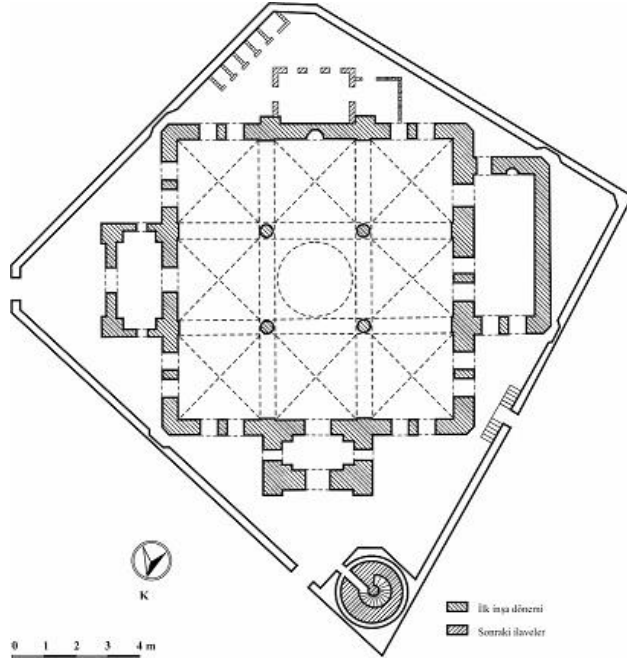
Resim 5. Bakü Cuma Camii. Kuzeydoğudan genel görünüşü

Şimdiki yapının batı ve kuzey cepheleri ortasına dikdörtgen planlı birer giriş mekanı inşa edilmiştir (Res.6). Doğu duvarının güney kesimini kaplayan dikdörtgen mekan muhtemelen bir son cemaat yeri görevi görmektedir. Güney cephesi ortasına bitişik eklentinin belirgin bir işlevi yoktur. Her cephede yuvarlak kemerli çok sayıda pencere vardır. Saçakta, pencere kemerleri ve söveleri üzerinde, taş kapıların çevresinde ve kavsara yüzeylerinde, sütun gövdeleri ve başlıklarda kabartma olarak işlenmiş geometrik ve bitkisel taş süslemeler görülmektedir. Bitkisel süslemelerde, kıvrım dallar üzerine işlenmiş palmet, rumi, çok yapraklı çiçek gibi klasik motiflerin yanı sıra Antik dönemin akantus yaprakları ve vazodan çıkan çiçek demetlerinden oluşan örnekler bir arada yer almaktadır. Bu tarz süslemeler XIX-XX. yüzyıl üslubuna uygun örneklerdir.

Resim 6. Bakü Cuma Camii. Doğu Cephesi

Çok sayıda pencereden ışıık alan oldukça aydınlık harim dokuz eşit birime ayrılmıştır (Çiz.3). Orta birim, dört adet silindirik sütun üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Sütunlar birbirlerine ve yan duvarlara kemerlerle bağlanmaktadır. Kubbeyle örtülü alanı çevreleyen birimler çapraz tonozlarla örtülüdür. Güney duvarı ortasında taş işlemeli süslü bir mihrap vardır.

Çizim 3. Bakü Cuma Camii. 1900 yılında, eski caminin yerine inşa edilen bugünkü yapının planı

Kitabeler⁹

Yapının minaresi adeta bir kitabe müzesi gibidir. Minarenin değişik bölümlerine yerleştirilmiş 11 adet kitabe panosu bulunmaktadır (Res.7, 8). Özellikle alt kesiminde yer alan kitabe panolarının belirli bir düzen göstermediği, sadece rastgele bir araya getirildikleri tespit edilmektedir. Sayıları iki ile beş arasında değişen üç ayrı grup halinde tanzim edilmiş bu kitabeler, muhtemelen eski harimin yıkılmasından sonraki bir dönemde bu düzeni kazanmış olmalıdır. Kitabelerin sayıca çokluğu ve üslup açısından çeşitliliği, başka bir yerden veya yapıdan buraya taşınmış olabileceklerini düşündürmekte ise de bunların Cuma Camii'ne ait tamir ve vergi kitabeleri oldukları çözümlenen metinlerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Bütün veya parça halindeki bu kitabe panolarında kimi bölümlerin kırık, eksik ya da aşınmış olmasından dolayı bazı ifade ya da kelimelerin okunması bugün için artık mümkün değildir¹⁰. Yedi kitabenin üzerinde tarih bilgisi açık bir şekilde yer alırken geriye kalan dört kitabenin tarihi tam olarak belirlenememektedir. Ancak bu dört

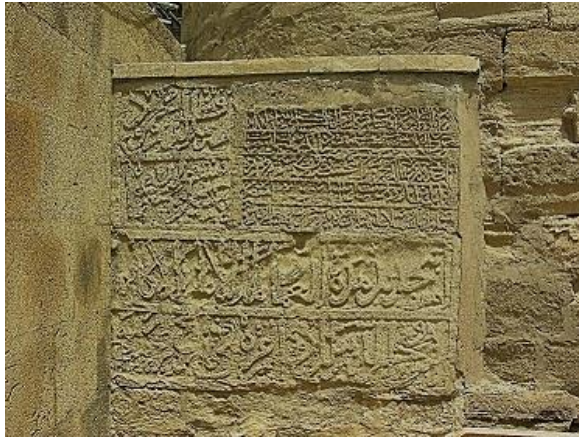
⁹ Kitabeleri okuyan ve günümüz Türkçesine çeviren Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Öğretim Görevlisi Hamidreza Sohrabiabad'a teşekkür ederim.

¹⁰ Bu kitabelerden bazıları daha önceki yıllarda gerçekleştirilmiş olan çalışmalar sırasında incelenmiş, orijinal metin ve transkripleriyle birlikte yayınlanmıştır. Biz de çeşitli sebeplerden dolayı okuyamadığımız bazı ifade ve kelimeleri önceki çalışmalardan yararlanmak suretiyle çözümlemeye ve tamamlamaya özen gösterdik.

kitabeden üçünü bazı ipuçları ve varsayımlardan hareketle tarihlendirmek mümkün görünmektedir. Örneğin üzerinde sadece sultan ismi okunan kitabeyi adı geçen hükümdarın saltanat yıllarına vermek mümkündür. Diğer üç kitabede ise herhangi bir tarih ya da hükümdar adı bulunmadığı için dönemleri hakkında kesin bir yargıda bulunmak güçtür. Sadece yazı stiline bakılarak bazı varsayımlar ileri sürülebilmektedir¹¹.

Resim 7. Bakü Cuma Camii. Minarenin güneydoğu tarafına sonradan eklenen kitabe panoları

Resim 8. Bakü Cuma Camii. Minarenin güneybatı tarafına sonradan eklenen kitabe panoları

¹¹ Azerbaycanlı bilim adamları, bu kitabelerden kufi hatlıların yazı stili açısından XI-XII. yüzyıla ait olabileceklerini ileri sürmektedir. Meşhedihanım Neymat, *Korpus Epigrafičeskib Pamjatnikov Azerbaycana*, C.1, Baku 1991, s. 39; C. Gıyası, *Nizami Dövrü...*, s. 44; S. Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin...*, s. 114.

Kitabeler arasında yapının ilk inşaatı ile ilgili herhengi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bir diğer ifade ile yapının günümüze ulaşabilmiş bir inşa, bani veya usta kitabesi mevcut değildir. Bütün bu bilinmezliklere rağmen, söz konusu kitabeler, yapının inşa süreci ve geçirdiği değişiklik evrelerinin niteliği hakkında yorumlarda bulunmamıza imkan verecek bazı ipuçları taşımaktadır. Bu nedenle yapının tarihlendirilmesi kitabelerdeki mevcut bilgiler yorumlanarak ve bazı karşılaştırmalar yapılarak gerçekleştirilmiştir.

Aşağıda, Arapça ve Farsça olarak yazılmış bu kitabelerin oluşturduğu her grup kendi içinde kronolojik bir sıra ile ele alınmıştır. Kitabelerin metin ve çevirileri şu şekildedir.

1. Kitabe

Minarenin güneydoğu tarafına eklenmiş olan grubu teşkil eden bütün veya kırık haldeki beş adet kitabe panosu üslup bakımından birbirlerinden farklıdır (Res.7, 9, 10). Bunlardan ikisi kûfî hatla yazılmıştır. İlk kitabe sağ üst köşede yer alır (Res.9). Uçları palmet ve rumilerle son bulan harflerle yazılmış dört satırlık bu kitabe günümüzde büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır. O nedenle bugün eksiksiz olarak okunması mümkün görünmemektedir. Kitabenin Arapça metni ve çevirisi daha önce M.S. Neymat tarafından yayınlanmıştır¹². Aşağıda verdiğimiz metin ve çeviri de Neymat'dan aynen alınmıştır:

- 1- الامير لاسفيسالار ا [ل] سيد شجاع
- 2- [الدين] حسام الدوله سعد الملل ظهير
- 3- الاسلام و علم الجيوش تاج الامه
- 4- فقد الخواص ابو يعقوب يوسف

Çevirisi

Emirlerin en büyüğü, İslamın savunucusu, ordunun bayrağı/sancağı, ulusun tacı, asillerin kaybı Sipehsalar Ebu Yakup Yusuf.

Metinden de anlaşıldığı gibi kitabede tarih yoktur¹³. Burada adı geçen Emir Ebu Yakup Yusuf'un yaşamı ve kimliği hakkında da mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Tarih kaynaklardan hiçbiri ondan söz etmemekte. Ancak unvanına bakarak o dönemde Bakü'de yöneticilik yapmış bir kişi olduğunu ileri sürebiliriz.

¹² M. Neymat, *Korpus Epigrafičeskib...*, s. 39.

¹³ M. S. Neymat ve C. Gıyasi herhangi bir kanıt belirtmeden bu kitabenin XII. yüzyıla ait olabileceğini ifade etmektedirler. M. Neymat, *Korpus Epigrafičeskib...*, s. 39; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 44.

Resim 9. Bakü Cuma Camii. Kûfi kitabe

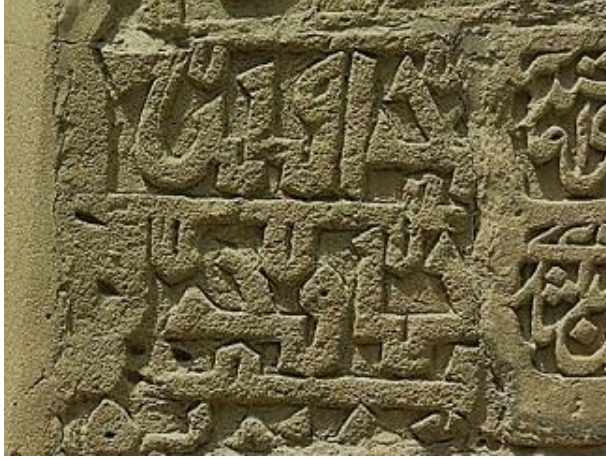
2. Kitabe

Aynı grup içinde yer alan ikinci kûfi kitabe orta sırada bulunmaktadır (Res.10). Kabartma harflerle yazılmış kitabenin sadece iki satırından bir bölüm günümüze ulaşabilmiştir. Altta üçüncü bir satırın daha varlığı harf kalıntılarından seçilebilmekte ise de bu ve diğer bölümleri kırık ve kayıptır. O nedenle kitabenin geriye kalan yazılarından bir anlam çıkarmak şimdilik mümkün değildir. Kitabenin günümüze ulaşabilen kısmının metni şöyledir:

1- ذا (م ف)

2- ... ا... د

3-

Resim 10. Bakü Cuma Camii. Kûfi kitabe

3. Kitabe

İkinci kûfî kitabenin hemen sağında yer alan bu kitabe panosu Farsçadır (Res.11). İki satır halinde düzenlenmiş kartuşlar içerisine istiflenerek yerleştirilmiş kitabenin metni ve çevirisi şu şekildedir:

- 1- گشاده شد در رسمیت مسجد اشراق تبار 2- حق که بمرکز خود باز برگرفت قرار 3- کمترین آنم که
بر گفت در منا 4- که من مدینه علم علیست بر کنار 5- (کارد گناه؟) این ز برای استدعا
- 6- بعزم (درون؟) آثار استغفار 7- زهی خجسته رواقی (؟...) چو طاق فلک 8- جلیل مرتبه حاجی
محرم معمار 9- فنا ز هاتف غیبی شنید تاریخش 10- چو پایدار عالم بماند این آثار ه ۱۲۳

Çevirisi

Doğunun güneşi gibi parlayan (bu) mescidin kapıları açıldı. Şükürler olsun ki tekrar yerine konuldu. Mina'da, ben ilim şehriyim, Ali de kapısıdır diyenin kuluyum. (Bütün?) günahların bağışlanması için (buraya gelsinler?). Değerli mimar Hacı Muharrem gök kubbe gibi bir eyvan yaptı. Fena gayp haberciden tarihini şöyle duydu. Dünya varken her zaman ayakta olsun bu bina. H.1235 (M.1819-20)

Fena mahlasını kullanan bir kişi tarafından yazıldığını düşündüğümüz bu panonun yapıya ilave edilen eyvanla ilgili bir onarım kitabesi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Onarım tarihi ise ebced hesabı ile düşülmüştür. Bu bilgilere göre söz konusu ilave, Mimar Hacı Muharrem tarafından 1819-20 senesinde yapılmıştır.

Fotoğraf 11. Bakü Cuma Camii. Kartuşlu kitabe

4. Kitabe

Bu kitabe dört satırlık kûfî kitabe ile aynı sırada, onun hemen solunda yer almaktadır (Res.7, 12). İki satırdan meydana gelen bu Arapça kitabenin Tevbe Süresi'nden 18. Ayeti içerdiği anlaşılmaktadır. Yarısı kırık ve kayıp olduğu için ayetin tamamı değil, yalnızca başından ve ortasından bir bölüm günümüze ulaşabilmiştir.

Resim 12. Bakü Cuma Camii. Tevbe Suresinin yer aldığı kitabe

5. Kitabe

Minarenin güneydoğu tarafına eklenmiş kitabe panolarından beşincisi ve sonuncusu en alt sırada yer almaktadır (Res.13). Genel olarak iyi korunmuş olan bu kitabe İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Muhammed Hüdâbende'nin (1304-1316) ismini taşımaktadır. Ancak tarihsizdir. Tek parça halindeki taş levha üzerine kabartma harflerle yazılmış kitabe dört satırdan oluşmaktadır. Bazı harflerin zamanla aşınmış olması metnin eksiksiz olarak okunmasını güçleştirmiştir. Kitabenin metni ve çevirisi şu şekildedir:

- 1- حق سبحانه و تعالى بر بقا يعمر پادشاه اسلام فرمان فرمای ربع مسكون سلطان
- 2- قآن معظم اعظم مالک الرقاب الامم شهریار العرب و العجم اولجایتو خدابنده محمد خلد الله ملکه
- 3- کی از حکم یرلمیغ جهان گشای (قېجوری و سرانی و نقطى و عرفى از رعایای)¹⁴ شهر و ولایت بر داشته
- 4- از ذیوان باکویه بر کرفته و لعنت کرده (انراکی تا) بقیامت این معنی کند

Çevirisi

İslam dünyasının padişahı, dört kıtaya hüküm süren, Sultan ulu Kağan, yücelerin yücesi, bütün ümmetin muhtarı, Arap ve Acem'in hükümdarı Olcaytu Hüdabende Muhammed. Allah mülkünü sonsuza dek korusun. Dünya fatihinin hükmü üzerine (olsun?). Bizim simgemizi (bayrağımızı) arabuluculuk için şehir ve vilayetlerde (kim?) tutarsa ve (kim?) bunun aksine amel ederse ...(?).

¹⁴ Kitabenin bu bölümü M.S. Neymat'ın okumalarından tamamlanarak verilmiştir. M. Neymat, *Korpus Epigraphicus*..., s. 49.

Resim 13. Bakü Cuma Camii. İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Hüdabende'nin adını taşıyan kitabe

Yapıyla ilişkisi tam olarak belirlenemese de bunun bir bilgilendirme kitabesi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Üzerinde tarih yoktur. Ancak, adı geçen Olcaytu Hüdabende'nin 1304-1316 yılları arasında hüküm sürdüğü dikkate alındığında da, kitabenin de XIV. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde yapıya eklenmiş olabileceği ileri sürebilir.

6. Kitabe

Minarenin güneybatı tarafına yerleştirilmiş olan grupta üç adet kitabe panosu vardır (Res.8). Her biri farklı boyuttaki bu kitabelerde bazı kesimlerin aşındığı veya eksik olduğu görülmektedir. Bu üç panodan, sol üstteki küçük kitabe ile alttaki büyük kitabenin malzeme, teknik, satır ve yazı üslubu bakımından benzer oldukları anlaşılmaktadır. Her iki parça bir araya getirildiğinde birbirini tamamlayan yazılar oldukları tespit edilmiştir (Res.8). Birleştirilen bu parçalardan şöyle bir metin elde edilmektedir:

- 1- امر بتجديد هذه العماره ملك الامرا والاكابر الامير شرف الدين محمود
- 2- ابن فخر الدين ملك دام عزه فى تاريخ¹⁵ رجب سنه تسع و سبعماية

Çevirisi

Bu yapının yenilenme emrini izzeti daim, emirlerin en büyüğü, Fahreddin'in oğlu Emir Şerefeddin Mahmud H.709 yılının Receb ayında (M.1309-10 Aralık-Ocak) vermiştir.

Bu kitabeden, yapının 1309-10 yılının Aralık-Ocak ayında, Emir Şerefeddin Mahmut tarafından yenilenmiş olduğu bilgisi öğrenilmektedir. Emir Şerefeddin Mahmut'un yaşamı ve kimliği bilinmemektedir. Tarih kaynaklarından hiçbiri ondan söz etmez. Ancak unvanından, o dönemde Bakü'de yöneticilik yapmış bir kişi olduğunu düşünebiliriz.

¹⁵ Daha önce kitabenin orijinal bir metnini yayınlayan M.S. Neymat buradaki tarih ifadesini sehven unutmuş ya da gözden kaçırmış olmalı. M. Neymat, *Korpus Epigrapheskib...*, s. 50.

7. Kitabe

Burada yer alan bir diğer kitabe sağ üst köşede bulunmaktadır (Res.14). Malzeme, teknik ve yazı üslubu yukarıda sözünü ettiğimiz iki kitabeden tamamen farklıdır. Toplam beş satırdan oluşan bu kitabede harfler yer yer aşınmış, üst kesminin bir bölümü de duvara bitiştirilirken beton harçla kapatılmıştır. Kitabenin metni ve çevirisi M.S. Neymat'ın çalışmasından alınmıştır¹⁶.

- 1- در ایام دولة ابد پیوند نواب کامیاب سپهر رکاب شاه طهماسب الحسینی خلد الله ملکه ابد
- 2- حکم مطاع در تاریخ ذیقعه سنه اربع و ستین و تسعمایه بنا بانکه مالو جهات و وجومات
- 3- تا حدود ممالک محروسه را بتخفیف و تصدق مقرر فرموده
- 4- شواب این ابارواح حضرات عالیات مقدسات چهارده معصوم
- 5- صلوة الله وسلامه علیهم اجمعین هدیه کردم تغییر کننده بلعنت خدا گرفتار شود

Çevirisi

Dünyaya hâkim olan ve daimi iktidarı gökyüzüne ulaşan Şah Tahmasb Hüseyin'in hâkimiyeti günlerinde, ki Allah (Onun) mülkünü sonsuza dek muhafaza eylesin. 964 yılının Zilkade ayında, Safevi Devletinin koruması altındaki vilayetlerden alınan fazla verginin indirilmesini ve bu fazla verginin sadaka olarak dağıtılmasını emretti. Bütün bunlar aziz ve saygı duyulan ondört Masum'un ruhlarına hediye olsun. Allahın selamı üzerlerine olsun. Allah Onlardan razı olsun. Bu emri değiştirene Allah lanet etsin.

Resim 14. Bakü Cuma Camii. Şah Tahmasp Hüseyin'in adına düzenlenmiş vergi kitabesi.

Buradaki yazılara göre kitabe, H.964 yılının Zilkade ayında (M.26 Ağustos-25 Eylül 1557), Safevi Sultanı Şah Tahmasb Hüseyin (1524-1576) dönemine ait bir vergi indiriminden bahsetmektedir. Yapılan incelemeler, kitabede yapının inşa veya onarımına ilişkin açık bir ifadenin yer almadığını göstermiştir. O nedenle kitabenin yapıyla ilişkisi tam olarak aydınlatılamamakta, sadece halkı bilgilendirme amacı ile buraya yerleştirildiği düşünülmektedir.

¹⁶ M. Neymat, *Korpus Epigraphicus*..., s. 66.

8. Kitabe

Minareye bitişik, farklı ölçü ve karakterde iki kitabe daha vardır (Res.15). Her ikisi de giriş açıklığının hemen yakınında bulunmaktadır. Üstte yer alan daha küçük boyutlu kitabe dört satırdan oluşur. Bu kitabenin metni ve çevirisi şu şekildedir.

- 1- وفق بتعمير هذه المسجد المبارك في [؟] الله العافيه لمرضات الله تعالى في زمان
- 2- الدولة السلطان ابن السلطان الخاقان ابن الخاقان شاه سليمان
- 3- الصفوى الموسوى الحسينى بهادر خان خلد الله ملك بعمل الاعيان
- 4- محمد بيگ طهرانى منجمله عليقلی خان بيگلر [بيگى] [رمضان؟] سنه ٩٤٠

Çevirisi

Bu mübarek mescidin tamiri, sultanın oğlu sultan, hakanın oğlu hakan, bahadır Şah Süleyman el-Safevi, el-Musevi, el-Hüseyni -Allah mülkünü sonsuza kadar baki kılsın- döneminde, toplumun tanınmış bireyi olan Muhammet Tahrani Bey ve Beylerbeyi Alikulu Han tarafından H.940 (M.1534 Mart-Nisan) yılının Ramazan ayında tamamlanmıştır.

Metinden de anlaşıldığı üzere bu kitabe, baniliğini Beylerbeyi Alikulu Han ve Bakü'nün tanınmış kişilerinden biri olan Muhammet Tahrani Bey'in yaptığı 1534 yılındaki onarıma işaret etmektedir.

9. Kitabe

Altta yer alan ikinci kitabe daha iyi durumdadır (Res.15). Yedi satırdan oluşan kitabenin harfleri yer yer tahrip olsa da eksiksiz bir şekilde okunabilmektedir. Yazılar kabartma harflerle yazılmıştır. Kitabenin metni ve çevirisi şöyledir.

- 1- حکم جهان مطاع شد آنکه در این وقت بنابر عنایت بی غایت شاهانه در باب شیعیان بادکوبه الکا شیروان احسن الله احوالهم از ابتدا توشقان ایل مالوجهات ایشان راعن رسد
- 2- یکماه شهر رمضان المبارک سوای توجیهاتیکه اجازه داده میشود و بتخفیف و تصدق مقرر دانستیم مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی این رقم عطیه را د
- 3- دفاتیر خلود ثبت نموده تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند و آنچه تیول و موجب همه ساله مقرر است بر طرف دانند و آنچه مقرری است وارد دیوان حواله می شود و مال و جهات شهر مذکور را سال به سال کم نموده تتمه را
- 4- تنخواه ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکا مذکور حسب المسطور مقرر دانسته رسد یک ماه شهر مذکور را از تیول خود بر طرف دانند و طلبی از رعایا ننمایند و کلانتر و کدخدایان و ریش سفیدان الکا مذکور به حقیقت رسیده
- 5- اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد و یا مردم محل از محال سنی آنجا باشند تخفیف به ایشان داده نمی شود و نسخه منقح آن درست داشته به دفترخانه همایون فرستند که مستوفیان عظام و کرام در دفاتر علیه ثبت نمایند و دانسته باشند
- 6- که اگر کسی را پنهان نموده باشند در این دنیا از ایشان باز خواست خواهد شد و آخرت خدمت حضرت امیر المومنین علی ابن ابوطالب علیه السلام شرمنده خواهند بود. تغییر کننده تخفیف مذکور به لعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد
- 7- و باید که دستور میمون را به سنگ نقش نموده بر در مسجد جامه مصب نمایند و در دعاکونی دوام

دولت قاهره تقصیر نكند. فی سنه ۱۰۲۴ كتبه العبد الاقل نذیری عمل استاد سید طاهر¹⁷ ابن سید
امیر بادکویی

Çevirisi

Sultanın cömertçe inayeti sonucu, Tavşan yılının başından, Ramazan ayından itibaren, Şirvan bölgesinde bulunan Bakü Şialarının aşağıda zikredilen şekilde vergilerinde indirim yapılması hususunda izin verilecektir. Devlet tarafından görevlilerin bu maddeleri defterlerinde kaydetmeleri ve herhangi bir değişikliğe yol vermemeleri gerekmektedir. Söz konusu şehrin ahalisinin vergiden muaf tutulması ve baki kalan kısmın merkeze gönderilmesi gerekmektedir. Hassa toprak sahipleri de Ramazan ayının vergisini almamalıdır. Bölgedeki şihne, vali ve aksakalların bildiği Sünni halk veya Sünni bölgeler bu muafiyet kapsamında değildir. Bu yapılan işler ve alınan vergiler düzgün bir şekilde yazılmalı ve kaydedilmesi için merkeze gönderilmelidir. Görevliler bilmeliler ki bu hususta hiç bir şey göz ardı edilmemeli ve saklanmamalıdır. Aksi takdirde bunun hesabı bu dünyada onlardan sorulacaktır. Öbür dünyada ise Hz. Ali'nin karşısında mahcup olacaklardır. Karar verilen vergi muafiyetini değiştiren kimse Allah'ın gazabına ve Hz. Peygamberin bedduasına giriftar olsun. Bu mübarek emirin taşa yazılması ve Ulu Caminin kapısının üzerine yerleştirilmesi ve devletin devamı için dua etmeleri gerekmektedir. Bunu H.1024 (M.1615-16) yılında, kulların en güçsüzü Naziri yazdı. (Bütün bunlar) Seyit Emir-i Badkuyi'nin oğlu Üstad Seyit Tahir'in işidir.

Kitabenin geneli bölgede toplanan vergilerle ilgilidir. Bizi ilgilendiren kısmı yedinci satırın ortasından itibaren olan kısmıdır. Burada yapılan işin tarihi ve usta adı okunmaktadır. Ancak kitabede yapının onarımına ilişkin açıkça bir ifadenin yer almadığı görülmektedir. 1615-16 yılına ait kitabede, usta olarak iki farklı kişinin ismi yer alır. Buna göre sanatkâr/mimar, babası Bakü emiri olan ve kendisinin de Bakülü olduğunu düşündüğümüz Seyit Tahir adında bir ustadır. Yazıları yazan sanatçı ise Naziri'dir.

Resim 15. Bakü Cuma Camii. Minare girişinin yakınındaki onarım ve vergi kitabesi.

¹⁷ M.S. Neymat bu satırda yer alan usta adını طاهر şeklinde okumuştur. M. Neymat, *Korpus Epigrafičeskib...*, s. 75-76.

10. Kitabe

Minarenin, güneydoğuya açılan dikdörtgen şekilli kapısı üzerinde, besmele yazılı küçük bir kitabe panosu bulunmaktadır (Res.16). Güzel bir istifle hakkedilmiş bu panonun alt kenarına, tamir görmüş olduğunu belirten tarih bilgisi eklenmiştir. Kitabenin metni şu şekildedir.

بسم الله الرحمن الرحيم سنة ١٢٢٠

Çevirisi

Bağışlayıcı ve merhamet edici Allah'ın adıyla. Sene H.1220 (M.1805-06).

Bu kitabe, önceki bir döneme ait onarıma işaret ediyor olmalıdır.

Resim 16. Bakü Cuma Camii. Minare gövdesindeki besmele yazılı kitabe.

47

11. Kitabe

Sonuncu kitabe şerefe korkuluğunu oluşturan parçalardan biri üzerinde yer almaktadır (Res.3, 17). Karşılıklı aslan figürlerinin işlendiği bu panolardan sağdakinde tamir kelimesi ve H.1239 (M.1823-24) yılı okunmaktadır. Kitabenin metni şöyledir.

تعمير ١٢٣٩

Çevirisi

Tamir H.1239/M.1823-24

Resim 17. Bakü Cuma Camii. Şerefe korkuluğundaki aslan figürlü tamir kitabesi.

Görüldüğü üzere minaredeki muhtelif karakter ve şekildeki kitabeler tamir, ilave, banî, usta ve sanatkar imzalarına aittir.

Değerlendirme ve Karşılaştırma

Bakü'deki cami ve mescitlerin yapısal ve teknik özelliklerine baktığımızda Orta Asya, İran ve Anadolu'da olduğu gibi eski geleneklerin bazı ufak tefek değişiklikler dışında genel hatları ile sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. İçerişehir'deki bu cami ve mescitler inşa malzemeleri, minareleri, pencere şebekeleri, mihrap ve iç mekânları, sekiz kollu yıldız, palmet, rûmi, geometrik şekil ve geçmelerden oluşan süslemeleri ile de önemli sayılabilecek yapılardır.

Orta Asya ve İran'a özgü, neredeyse standart hale gelmiş olan esas ve temel yapı malzemesi durumundaki tuğlanın Bakü'deki bu yapılarda yerini büyük ölçüde taşla bıraktığı görülmektedir. Azerbaycan'da bulunan bir kaç mimarlık ekolünden biri olan *Şirvan-Abşeron Ekolü*'ne ait bu eserlerin yapısal etkinliklerinde, yörenin jeolojik yapısına bağlı olarak taşın benimsendiği; diğer ekoller için ana malzeme durumundaki tuğlanın ise ikinci dereceden malzemeye dönüştüğü anlaşılmaktadır¹⁸. İran ve Türkistan bölgesinde X. yüzyıldan itibaren hem inşa hem de süsleme malzemesi olarak tuğlanın kullanımındaki bu köklü değişim İçerişehirdeki cami mimarisini Anadolu'da Selçuklularla birlikte inşa edilmeye başlayan örneklerle yaklaştırmakta, iki bölge arasındaki en önemli benzerliği teşkil etmektedir. Bunda Bakü ve çevresindeki zengin taş ocaklarının önemli bir etkisi vardır. Bakü'de, daha erken devirden itibaren kullanılmaya başlandığını gördüğümüz taş malzemenin en iyi bilinen ve erken örneğini *Muhammed Mescidi* (1078/79) teşkil etmektedir. Muhammed Mescidi bu yönüyle de Selçuklu dönemi Müslüman Türk mimarların Anadolu'ya gelene kadar taşla yabancı kaldığı ve ilk zamanlarda bu malzemeyi işlemede Ermeni taşçı ustalarının¹⁹ geleneklerinden yararlandıkları yönündeki görüşleri de belirli ölçüde çürüten önemli bir yapıdır. Anlaşılan o ki Türk mimarları bu tür malzemeyi Anadolu'ya gelmeden önce, daha XI. yüzyılda bu coğrafyada kullanmaya başlamış, bununla Bakü'de, özellikle yapının şerefe korkuluğundaki süslemelerle en güzel örneklerinden birini vermiştir. Cuma Camii de gerek harim duvarlarında gerekse minaresinde tercih edilen taş malzemesi sayesinde yörede Muhammed Mescidi ile başlayan geleneğin bir sonraki yüzyıl için güçlü bir temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beden duvarları ve taşıyıcı sistemlerinde taşın tercih edildiğini düşündüğümüz bu yapının mihrap önü kubbesinde ise tuğla ve çinin kullanıldığı görülmektedir. Bu yönüyle İçerişehir'deki cami ve mescitler arasında istisna teşkil eden tek örnektir. Anlaşılan o ki bu tür bir malzeme Bakü için yaygın bir uygulama değildir. Kentte, bunun dışında tuğla veya çini malzemenin kullanıldığını bildiğimiz yakın tarihli başka bir örnek yoktur.

¹⁸ E. Çağlıtütüncügil, *Azerbaycan'daki...*, s. 14-22.

¹⁹ O. Cezmi Tunçer, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkileri Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, S.XI, Ankara 1976, s. 262-263.

İçerişehir'deki tarihi cami ve mescitleri ölçülerine bakarak *Cuma* ve *Mahalle Mescidi* olmak üzere iki ana grupta incelemek mümkündür. Nitekim yapıların halk arasında ve yazılı kaynaklarda işlevlerine uygun bir biçimde Cuma Cami veya mescit gibi isimlerle ifade edilmeleri de yaptığımız bu sınıflandırmayı destekleyerek güçlendirmektedir. Boyutları mahalle mescitlerini aşan şehir merkezlerindeki cuma camilerinin dönemin idari yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından verilen izinlerle inşa edildikleri bilinmektedir²⁰. Anadolu'da daha çok *Ulu Camii* olarak isimlendirilen bu yapılar için Kuzey Azerbaycan'da Güney Azerbaycan ve İran'dakine benzer bir şekilde *Cuma Camii* ya da *Cuma Mescidi* gibi birbirine yakın adlandırmaların tercih edildiği görülmektedir.

Cuma Camii adıyla bilinen bu yapı da Bakü İçerişehir'deki cami ve mescitler arasında, büyük ölçülerde inşa edilmiş tek örnektir. Gerek plan şeması, gerekse bölgede *Selçuklu Küşkei*²¹ olarak adlandırılan mihrap önü kubbesiyle şehrin en ilginç yapısıdır. Ancak günümüze kadar özgün şekliyle ulaşamayan bir eserdir. O nedenle caminin iç ve dış cephe düzenlemesinin aslı görünüşü konusunda ayrıntılı fikir verecek bilgi ve belgemizin olmadığını daha önce belirtmiştik. Aynı şekilde minarede yer alanlar dışında bezemeleri hakkında da pek fazla bir şey bilemiyoruz. Yaklaşık 130 yıl önce çekilmiş eski bir fotoğraf ve 1888 yılında çıkarılmış olan planına bakılacak olursa, bu XII. yüzyıl yapısını işlevsel tipoloji açısından, mihrap önü kubbeli camiler grubuna bağlayarak aynı geleneğin bir devamcısı şeklinde görmek mümkündür. Hatta öyle ki, Bakü'de, çok ayaklı cami bünyesinde, mekânın toplu olarak ele alındığını ilk ve tek bu yapıda bulmaktayız.

Yamuk altıgen biçimi, kubbesinin ilginç formu ve kubbeli mekânı çevreleyen, muhtemelen tonozlu birimleri dışında yapının diğer başka özellikleri ile de dikkat çektiği görülmektedir. Planı oluşturan elemanlarının çeşitliliği, tonozlarının büyük olasılıkla farklı yönlerde oluşu ve asimetrik görünümü camiye ayrı bir hava ve özellik katmaktadır. Taşıyıcı sistemler kendine özgü paye ve kemer düzeninden oluşuyor olmalıydı. Bu şema, Azerbaycan'da henüz klasik bir forma ulaşamadığı bir dönemde yapıldığı için camiye tekil bir örnek izlenimi vermektedir. Sıraladığımız özelliklerinden dolayı yapı, Bakü'de bu şekilde cuma cami olarak inşa edilmiş tek örnek olması sebebiyle önemlidir.

Türk-İslâm mimarisinde mihrap önü kubbeli camii şemasının en erken örneğini Gazneli döneminde inşa edilen *Lâşker-i Bâzâr Ulu Camii* (998-1030)²² ile Karahanlı devrine ait Eski Merv şehrindeki *Talbatan Baba Camii* (XI.yy sonu-XII.yy

²⁰ Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1998, s. 87-88.

²¹ C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 44.

²² Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 237, çiz. 206; Ara Altun, "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C.1, İstanbul 1988, s. 34; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989, s. 45.

başı)²³ temsil edilmektedir. Bu plan şekli uzun bir süre Azerbaycan toprağı olan İran'daki Büyük Selçuklu camilerinde de sevilerek kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Bakü Cuma Camii ile Büyük Selçukluların inşa ettikleri *İsfahan Mescid-i Cuması* (1080)²⁴, *Kazvin Mescidi Cuması* (1113)²⁵, *Gülpayegân Mescid-i Cuması* (1118)²⁶, *Zeware Mescid-i Cuması* (1135)²⁷ ve *Ardistan Mescid-i Cuması* (1158)²⁸ gibi önemli yapılar arasında bazı benzer mimari gelişmelerin olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu yapıların plan şekli Bakü'deki örneğe birebir benzemese de başlangıçta bunların da Bakü Cuma Camii'nde olduğu gibi kare planlı, tek kubbeli basit birer plan şemasına sahip oldukları, zamanla yanlarına eklenen birimler sayesinde mihrap önü kubbeli büyük birer cami şemasına dönüştürüldükleri anlaşılmaktadır. Anlaşılan o ki söz konusu yapılar mihrap önü kubbeli plan şemaları ile Bakü'deki caminin öncüsü niteliğindedir. Diğer yandan Bakü Cuma Camii gerek cephe mimarisi gerekse mihrap önü kubbesinin şekli itibarıyla kendine has bir takım yerel özellikler de sergilemektedir. Özellikle mihrap önü kubbesinin statik çözümü mahalli ustalara işaret etmektedir. Devamlı olarak etnik ve kültürel ilişki ortaya koyan bu iki coğrafya arasındaki süreklilik zincirinin halkaları zaman zaman eksik olsa da yapılar arasındaki biçim ve dekorasyon benzerliği kültür ortaklığına açıkça işaret etmektedir.

Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de erken tarihli cuma cami örneklerine rastlanmaktadır. Bunlar, Arap hâkimiyetinin ilk yıllarında inşa edildikleri ve büyük ölçüde planlarını korudukları düşünülen *Şamahı Cuma Mescidi* (743), *Ağsu Cuma Mescidi* (VIII. yy.) ve *Sündü Cuma Mescidi* (920) gibi yapılardır²⁹. Bu yapılar sonraki yıllarda defalarca tamir edilerek bugüne kadar ulaşmış örneklerdir. Berde ve Gebele Cuma mescitleri hakkındaysa Makdisi, birkaç kelimeyle bilgi vermiş, *Gebele Cuma Mescidi*'nin şehirdeki tepelerden birinin üzerine yapıldığını söylemiştir. Bu mescidin ilk şekli hakkında hiçbir bilgi bulunmasa da daha sonradan yerinde yapıldığı

²³ Birçok kaynakta mihrap önü kubbesinin Anadolu dışındaki erken örnekleri arasında gösterilen Eski Merv şehrindeki bu yapı aslında Edirne Üç Şerefeli Camii'ye yaklaşan plan şeması ile merkezi planlı camilerin ilk örnekleri arasında gösterilmesi gereken bir örnektir. A. Altun, "Orta Asya...", s. 8-9, şek.4.

²⁴ Andre Godard, *Ahtar-é Iran*, C.I, Paris 1936, s. 213-282; Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1965, Levha CXXXII.

²⁵ O. Aslanapa, *Türk Sanatı...*, s. 62.

²⁶ A. Godard, *Ahtar-é...*, s. 194, fig.132; Metin Sözen vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1976, s. 5, şek.8; Arthur Upham Pope, *A New Survey of Persian Art*, C.III, New York 1981, s. 1014, şek.2.

²⁷ M. Cezar, *Anadolu Öncesi...*, s. 366-367, şek. 353; A. Altun, "Orta Asya...", s. 35; O. Aslanapa, *Türk Sanatı...*, s. 64.

²⁸ Andre Godard, *L'Art De Iran*, Paris 1962, s. 341, fig. 214; M. Cezar, *Anadolu Öncesi...*, s. 364-365, şek. 347.

²⁹ Kamil Memed Memmedzade, *Azerbaycan'da İnşaat Saneti (IV-XVI. Asırlar)*, Bakı 1978, s. 43, 45; Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakı 1993, s. 55; S. Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin...*, s. 57; Hayırbey Kasımov, *Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti*, Bakı 2008, s. 91, 131, 132; N. Babayeva, "VII-X. Yüzyıllar Azerbaycan'da...", s. 177.

anlaşılan Cuma Mescidi'nin 1896-1897 yıllarına tarihlendiği görülmektedir³⁰. Berde'de bulunan Cuma Mescidi hakkında ise “*Alçıyla kaplı yüksek sütunlardan yapılsa da, bazı sütunları rengârenk tahtalarından düzeltilmiştir.*” bilgisini vererek şehirdeki pazarın arkasında bulunduğunu belirtmiştir. İstahri'ye göreyse, içerisinde hazine muhafaza edilen Berde Cuma Mescidi'nin demir bir kapısı, kurşunla kaplanmış düz çatısı ve 9 sütunu vardır³¹. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere *Berde Cuma Mescidi* dikdörtgen planlı, ahşap sütunlu ve ahşap çatılı abidevi bir yapı olarak inşa edilmiştir.

Azerbaycan cami mimarisinde mihrap önü kubbeli örneklerin inşasına Bakü dışında, bir zamanlar Azerbayca toprağı olan Dağıstan ve Nahçıvan'da bulunan yapılarla devam edilmiştir. Dağıstan'ın Hazar Denizi kıyısında yer alan Derbent şehrindeki *Cuma Mescidi*'nin (1368/69) ilk inşası 733/34 yılına kadar indirilebilmektedir³². Caminin banisi olarak *Halife Abdülmelik'in oğlu Mesleme*'nin adı geçmekle birlikte bu yapının şekli hakkında net bir bilgi yoktur. O nedenle plan şekli ve boyutu açısından ilk yapıyla bugünkü yapı arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu belirlemek güçtür. Bugünkü haliyle, kible duvarına dik uzanan sahnaları sütun ve sivri kemerlerle ayrılan yapının mihrap önü kubbesinin bulunduğu kesim güney duvarından bir miktar dışa doğru çıkıntı teşkil etmektedir. Araştırmacılar bu bölümün üzerini örten kubbenin, tuğla örgüsüne bakarak, caminin ilk inşasından sonraki bir döneme ve üsluba, yani Selçuklu devrine ait olduğunu ileri sürmektedirler³³. Bize göre yapı mihrap önü kubbeli olan şeklini, tamir ve eklemelerin gerçekleştirildiği XII-XIV. yüzyıllar arasında devam eden uzun bir inşa süreci içerisinde almış olmalıdır. Plan ve üst örtü çözümleri Büyük Selçuklu camileri ile Bakü Cuma Camii'ne benzer bazı paralel gelişmelere işaret etmektedir. Burada da Büyük Selçuklu geleneğine uygun ve oradaki yapılarda da gördüğümüz gibi caminin ilk çekirdeğini mihrap önü kubbeli bölümün teşkil etmesi akla yakın gelmektedir. Mihrap önünü örten kubbenin tuğla örgüsü ve iki bölüm arasındaki bitişme çizgisi bu bölümün XII. yüzyılda inşa edildiğini, daha sonrasında da kitabelerde belirtilen tamir ve ilavelerle sütunlu kısımların eklendiği anlaşılmaktadır. Sonuçta her iki yapı da genel plan açısından bir benzerlik arz

³⁰ *Absenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*'den aktaran N. Babayeva, “VII-X. Yüzyıllar Azerbaycan'da...”, s. 177.

³¹ Babayeva, metinden de da anlaşıldığı üzere, dönemin diğer mescitleri gibi Berde Cuma Mescidi de kare planlı, sütunlu ve üzeri kubbeyle kaplı abidevi bir yapı olarak inşa edildiğini düşünmektedir. N. Babayeva, “VII-X. Yüzyıllar Azerbaycan'da...”, s. 177-178.

³² Yerinde daha evvelce bir kilisenin bulunduğu dair kaynaklarda bilgiler yer alan yapı bir deprem sonucunda ciddi şekilde hasar görmüş, ardından H.770/M.1368/69 yılında Tâceddin Musa oğlu tarafından şehrin hâkimi Efriburz'un talimatıyla yeniden inşa edilmiştir. Mescidin kitabesinde “Üstad Benna Taceddin ibn Musa Bakû” olarak Bakû'den gelen bir mimarın adı geçmektedir. M. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s. 168, 169, şek. 166; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 21; Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimari Abideleri*, Ankara 1996, s. 165; N. Babayeva, “VII-X. Yüzyıllar Azerbaycan'da...”, s. 178, 179 çiz. 2-4.

³³ C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 21; N. Babayeva, “VII-X. Yüzyıllar Azerbaycan'da...”, s. 180.

etmeseler de mihrap önünde yer alan kubbeli bölümleri ile paralellik sergilemektedirler.

Nahçıvan'daki cuma mescitlerinin bilinen ilk örneğini *Mümine Hatun Türbesi*'nin de (1186) içinde bulunduğu yapılar topluluğu arasındaki cami teşkil etmektedir. Günümüze kadar gelemeyen bu caminin, eldeki bilgilere göre Mümine Hatun Türbesi'ne yakın bir tarihte, *Atabey Cihan Pehlivan* (1175-1186) tarafından, aynı zamanda türbenin de mimar olan *Acemi bin Ebubekir*'e inşa ettirildiği düşünülmektedir³⁴. Seyahatnamelerdeki çizimlerine göre, mihrap duvarına paralel iki sahindan oluşan bu mescidin de mihrap önünde, iki sahnı kaplayan büyüklükte bir kubbesi vardı. Yapı bu şekilde Bakü Cuma Camii'ni hatırlatmaktadır.

Bakü Cuma Camii'nin daha küçük boyutlu ve daha mütevazı benzerleri olan Nahçıvan yapılarından *Ordubad Cuma Mescidi* (XIV.yüzyıl sonu) günümüze kadar farklı dönemlerde yapılan eklemelerle ulaşabilmiştir³⁵. Yapının bünyesinde farklı dönemlere işaret eden üç bölüm yer almaktadır. Mihrap süslemelerine göre XIV. yüzyıl sonlarından daha erken olamayacak ilk dönemini, mihrap önündeki kubbeli bölüm ile enlemesine düzenlenmiş ahşap tavanlı dört sahnı oluşturmaktadır. Yapının 1604 tarihli ikinci döneminde, ilk bölümü kuzey ve doğudan L şeklinde kuşatan kısım ile güneydeki eyvan tarzındaki birimler eklenmiştir. Yapının batısında olması beklenen aynı tarzdaki bölümün yıkıldığı ve iki sahnı olarak yeniden düzenlendiği tahmin edilmektedir³⁶.

Mihrap önü kubbeli ve iç avlulu bir yapı olarak değerlendirilen *Caferiye Mescidi* (1894) de doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı bir yapıdır³⁷. Gerek Derbent gerekse Nahçıvan'daki yapıları Bakü Cuma Camisiyle başlayan mihrap önü kubbeli şemanın bölgedeki bir çeşitlemesi ve devamı olarak değerlendirmek mümkündür. Arap istilası ile başlayan ve devam eden bu geleneğin Türk-İslam sanatına özgü değerlerle, Türklerin siyasi hâkimiyeti ele geçirdikleri bu bölgelerde de devam ettirdiğini ve buraya kadar geldiğini göstermesi önemlidir.

Anadolu'ya baktığımızda ise mihrap önü kubbeli cami planı XII-XIV yüzyıllar arasında yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Özellikle Selçuklu ve Beylikler döneminde daha yoğun ve daha anıtsal örneklerle karşılaşmaktadır³⁸. *Bitlis Ulu*

³⁴ M. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s. 87-89, res.78; Turgay Yazar, "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara 2002, s. 287; Ay. yaz., *Nahçıvan'da Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara 2007, s. 139, res. 243.

³⁵ T. Yazar, *Nahçıvan'da...*, s. 224, çiz. 4.

³⁶ Yapının kuzey portalı üzerindeki Kacar tacı ise, bu bölümün düzenlenmesinin Kacar döneminde (1887-1826) yapıldığını göstermektedir. T. Yazar, *Türkler Ansiklopedisi...*, s. 287-288; Ay. yaz., *Nahçıvan'da...*, s. 21-23.

³⁷ T. Yazar, *Nahçıvan'da...*, s. 40, çiz. 18.

³⁸ A. Tükel Yavuz, "Anadolu Camilerinin Fiziksel Özellikleri Bir Yöntem Denemesi (İkinci Devir Beylikler Öncesi)", *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 11-15 Ekim 1976*, C.II, İstanbul 1981, s. 921-929; Aynur Durukan, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cami Tipolojisi Üzerine Bir Deneme", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Eylül 1989*, Ankara 1997, s. 167-175; Başak İpekoğlu, "Anadolu Selçuklu Camilerinin Sınıflandırma

Camii (1150)³⁹, Silvan Ulu Camii (1152-57)⁴⁰, Cizre Ulu Camii (1155-1160)⁴¹, Erzurum Ulu Camii (1179)⁴², Mardin Ulu Camii (XII.yy.)⁴³, Konya Alâeddin Camii (XII.yy. ortası)⁴⁴, Van Ulu Camii (XII.yy.)⁴⁵, Kayseri Ulu Camii (XII.yy. ikinci çeyreği)⁴⁶, Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii (1184-1204)⁴⁷, Malatya Ulu Camii (1224)⁴⁸, Kayseri Huand Hatun Camii (1238)⁴⁹, Birgi Ulu Camii (1312/13)⁵⁰ ve Manisa Ulu Camii

Terminolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları I (Mimari ve Mimari Süsleme) Türk-İngiliz Kültür Derneği*, 23-24 Kasım 2001, (Ed. S. Pekak,) Ankara 2001, s. 59-73.

- ³⁹ Necla Verel, “Bitlis Camileri”, *Vakıflar Bülteni*, S.1, İstanbul 1970, s. 128-142; M. Oluş Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara 1971, s. 13-15; O. Aslanapa, *Türk Sanatı...*, s. 102; Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II: Bitlis*, Ankara 2002, s. 21-24.
- ⁴⁰ A. Altun, “Orta Asya...”, s. 49; O. Aslanapa, *Türk Sanatı...*, s. 105; Michale Meinecke, “The Great Mosques Southeastern Anatolia: a Genetic Apporach”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül AKM İstanbul)*, C.2, Ankara 1995, s. 469, fig. 3a.
- ⁴¹ O. Cezmi Tunçer, “Cizre Ulu Camii ve Medresesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, C.3, Ankara 1976, s. 96-100, çiz. 2, 9; M. Meinecke, “The Great...”, s. 469, fig. 4a.
- ⁴² Rahmi Hüseyin Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens De La Ville D'Erzurum Et De Sa Region*, Paris 1968, s. 29, fig. 10; Rüçhan Arık, “Erzurum’da İki Camii”, *Vakıflar Dergisi*, S.VIII, Ankara 1969, s. 151-153, şek. 2a; Halûk Karamağaralı, “Erzurum Ulu Camii”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, C.3, Ankara 1981, s. 145-146, şek. 1; O. Aslanapa, *Anadolu’da İlk...*, s. 22-23, plan 13.
- ⁴³ A. Altun, “Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not”, *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Ankara 1971, s. 191-193, plan 1-2; O. Aslanapa, *Anadolu’da İlk...*, s. 8-9, plan 5.
- ⁴⁴ M. Zeki Oral, “Konya’da Alâüd-din Camii ve Türbeleri, Tarih”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1, Ankara 1956, s. 144-164; Ay. yaz., “Konya’da Alâüd-din Camii ve Türbeleri I, Yapılar, Kitabeler”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi I*, Ankara 1957, s. 45-74; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 293-317; Halûk Karamağaralı, “Konya Ulu Camii”, *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, S.IV, Ankara 1982, s. 121-133; O. Aslanapa, *Türk Sanatı...*, s. 119; Zafer Bayburtluoğlu, “Konya Alâeddin Camii’nin Tanımı, İnşasında Çalışan Ustalar ve Türk Sanatı Bakımından Önemi”, *XIII. Vakıf Haftası Kitabı, “Vakıfların Ekonomiye Katkısı ve Üçüncü Sektör” ve “Konya Alâeddin Camii Restorasyonu” Seminerleri (5-6 Aralık 1995 Ankara)*, Ankara 1996, s. 111-124.
- ⁴⁵ Abdüsselam Uluçam, “Van Ulu Camii”, *Dünyada Van*, S.4, İstanbul 1994, s. 25-29, Aynur Durukan, “Van Ulucamisi”, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (ed. Doğan Kuban), İstanbul 2002, s. 112-113.
- ⁴⁶ Alev Çakmakoglu Kuru, *Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar Kayseride Türk Devri Mimarisi*, Ankara 1997, s. 14-15, şek. 4.
- ⁴⁷ Ara Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Ankara 1978, plan 8.
- ⁴⁸ Albert Gabriel, *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, C.I, Paris 1940, s. 268-275; M. Oluş Arık, “Malatya Ulu Camii’nin Asli Planı ve Tarihi Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, S. VIII, Ankara 1969, s. 144, şek. 1-2; O. Aslanapa, *Türk Sanatı...*, s. 124; Oktay Aslanapa, *Anadolu’da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara 1991, 34-35, 40; Yıldız Keskin, “Malatya Ulu Caminin Asli Hali”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 23-27 Eylül 1991 İstanbul*, C.II, Ankara 1995, s. 376, şek. 1-2.
- ⁴⁹ Albert Gabriel, *Monuments Turcs d’Anatolie*, I, Paris 1931, s. 39; S.K. Yetkin, *İslam...*, s. 123; Mahmut Akok, “Kayseri’de Huand Mimari Külliyesinin Rölövesi”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XVI-I, Ankara 1967, s. 5-7; Halûk Karamağaralı, “Kayseri’deki Hunad Câmîinin Restitüsyonu ve Hunad

(1366/67)⁵¹ bu plan tipinde inşa edilmiş yapılardan sadece bir kaçıdır. Anadolu'daki bu tür örneklerin sayısını çoğaltmak elbette mümkündür. Söz konusu yapılar bir yandan taş, ve tuğladan oluşan inşa malzemeleri, taşıyıcı elemanları ve bezemeleriyle⁵², bir yandan da plan ve üst örtü çözümlmeleri ile Gazneli, Karahanlı ve Büyük Selçuklu mimari geleneğine bağlanmaktadır. Bakü Cuma Camii de bu yapılarla paralel bazı gelişmelere işaret etmektedir. Ancak plan yapısı biraz değişiktir. Özellikle Silvan, Kızıltepe ve Mardin Ulu Camii gibi yapılarınkine hiç benzemez. Anılan yapılarda enine gelişen bir mekân anlayışı vardır. Oysa Cuma Camii'nde bir çeşit dikine yöneliş sezilmektedir. Öte yandan bu farklılığına rağmen mihrap önü kubbesinin anıtsallığı ve genişliği, söz konusu kubbenin orta açıklıkla aynı eksen üzerinde yer alıyor olması iki bölge örnekleri için de vazgeçilmez motif olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bakü Cuma Camii'nde olduğu gibi, Konya Alaeddin ve Malatya Ulu Camii de inşa everesi bakımından birkaç kısma ayrılırlar. Her iki yapıda da kible tarafında, mihrap önü bölümleri özgün şekliyle tuğla yapılarını muhafaza ederken, bunun dışında kalan ve XIII. yüzyıldan itibaren başlayan tamirlerle ilavelerin ürünü olan diğer kesimleri tamamen taştan inşa edilmiştir⁵³.

Bakü Cuma Camii'nin, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş bu camilerle olan plan ve biçim benzerliği açısından en çok dikkat çeken bir diğer yönü de mihrap önü kubbesinin içteki ilginç formu ve kurgusudur. Burada çadır formundaki konik şekilli külahın altında yer alan örtü, muhtemelen merkezi bir eksenin etrafında döndürülerek birbiri üzerine bindirilmiş 5 adet sekizgenden oluşan ahşap bir kırılgaç kubbedir. Bu örtü şeklinin bildiğimiz kadarıyla Azerbaycan'da benzer bir paraleli bulunmamakla birlikte, Anadolu'da Saltuklardan kalma *Erzurum Ulu Camii*'nde (1179) yakın bir örneğini görüyor olmamız ayrıca dikkat çekicidir⁵⁴. Erzurum Ulu Camii'nde de mihrap önünde yer alan kubbe

Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, Ankara 1976, s. 218, şek. 2, 4, 5; A. Çakmakoglu Kuru, *Fetihden Osmanlı...*, s. 27-28, şek. 15.

⁵⁰ Rudolf Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1941, s. 21, plan 32; Rahmi Hüseyin Ünal, "Birgi Ulu Camii", *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası Ve Türk Dönemi Anıtları*, (Yay. Haz. Rahmi Hüseyin Ünal), Ankara 2001, s. 62, şek. 2; Gönül Öney, "Beylikler ve Erken Osmanlı Sanatına, Sosyal Yaşantısına Genel Bakış", *Akdeniz'de İslâm Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası*, İstanbul 2002, s. 14.

⁵¹ Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara 1989, s. 13, şek. 9; Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 32-33, plan 5.

⁵² Bu yapıların süslemeleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şerare Yetkin, "Anadolu Selçuklularının Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklulardan Gelen Bazı Etkiler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.II, İstanbul 1968, s. 36-48.

⁵³ Albert Gabriel, *Voyages Archeologiques...*, s. 268-275; M.O. Arık, "Malatya Ulu...", s. 144, şek. 1-2; O. Aslanapa, *Türk Sanatı...*, s. 124; Yıldız Keskin, "Malatya Ulu Caminin...", s. 370.

⁵⁴ Mihrap önü kubbesinin şekli ve resmi için bkz. H.R. Ünal, *Les Monuments...*, s. 29, fig. 10; R. Arık, "Erzurum'da...", s. 151-153, res. 26; H. Karamağaralı, "Erzurum Ulu...", s. 145-146, res. 13-14; O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk...*, s. 22-23.

ahşaptır ve kırlangıç şeklindedir. Ancak caminin inşasından çok sonraki bir döneme, 1862 yılına aittir⁵⁵. Oysa mevcut plan Bakü Cuma Camii'nde kubbenin yapı ile çağdaş olduğunu düşündürmektedir.

Mevcut veriler, yapının kubbeli bölüm dışında kalan birimlerinin üst örtüsü ve destek sistemi hakkında kesin bir fikir edinmemize imkan vermemektedir. Destek sistemi dikdörtgen ya da haç kesitli olmalıydı. Desteklerin ve örtülerin taş malzemeye inşa edilmiş olduklarını söyleyebiliriz. Mihrap önü kubbesi dışında kalan birimlerin tonozla örtülü olduklarını düşünüyoruz. Nitekim, kuzey duvarı boyunca uzanan birimlerden, köşelere rastlayan üçgen alanların örtüleri planda çapraz tonoz-olarak işaretlenmiştir. İran, Orta Asya ve Anadolu'daki mihrap önü kubbeli pek çok camide de mihrap önü mekanı dışında kalan bölümlerin kalın payeler üzerine oturan tonozlarla örtülü oluşu da bu fikri desteklemektedir⁵⁶.

Bakü Cuma Camii'nin harim dışında dikkat çeken en önemli elemanı minaresidir. Azerbaycan camilerinde minarelerin cephe düzeninin oluşumunda önemli bir yeri vardır. Bununla birlikte, İçerişehir'deki mescitlerden sadece üçünün (*Cuma Camii*, *Muhammed Mescidi* (1078/79) ve *Şirvanşahlar Saray Camii* (1441/42)) birer minaresi bulunmaktadır. Bu minareler kaideleri, kesme taş malzemeleri, şerefe sayıları ve yukarı doğru daralan silindirik gövdeleri ile birbirine benzemektedir.

XI. yüzyıldan itibaren İran'da görülmeye başlayan silindirik biçimli minare şeklinin erken İslam sanatından günümüze kadar ulaşabilen örnekleri yoktur⁵⁷. Bu form, Karahanlı ve Büyük Selçukluların *Özğent*, *Buhara*, *Tirmiz*, *Burana*, *Vabkend*, *Belh*, *Ürgenç*, *Barsıyan*, *Gülpayegan*, *Damgan* ve *Semerikand* gibi şehirlerinin⁵⁸ yanı sıra Selçuklu ve Atabeklerin⁵⁹ Irak'ta inşa ettikleri tuğladan silindirik veya dilimli gövdeli, tuğla işlemeli minareleriyle ilişkilendirilerek, oluşmasında daha çok Orta

⁵⁵ Bugün bindirmeli olarak, ahşaptan yapılmış bu kubbenin aslı durumu bilinmemekle birlikte, öncesinde yerinde kâgir bir kubbenin bulunduğu düşünülmektedir. R. Arık, "Erzurum'da...", s. 154.

⁵⁶ Sema Küskü, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*, Ankara 2014, s. 149-160.

⁵⁷ O. Grabar İslam dünyasında minarenin ne zaman ve neden kule şeklini aldığı sorusuna cevap ararken ilk zamanlarda özel bir forma gerek duyulmadığını, ezan okunmak için Hz. Muhammed'in evinin damının kullanıldığını belirtir ve erken İslam mimarisi için silindirik biçimli minarelerin var olmadığını kanıtlayacak delillerin henüz bulunmadığını ifade eder. Diğer taraftan, bu bilgiye karşılık Schacht İslam'ın en eski minare şeklinin *sanma'a* olduğuna dikkat çekmektedir. Emel Esin, "Türk Minaresinin Orta Asyadaki Öncüleri Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*, Ankara 1978, s. 120; O. Grabar, *İslam...*, s. 91-92. Aynı şekilde, XI. yüzyıl öncesinde Maverünnehir adı verilen Türkistan'ın batısında kalan İslam bölgelerinde de abidevi minarelerin henüz inşa edilmediği bilinen bir gerçektir. E. Esin, *ay.yer.*

⁵⁸ M. Cezar, *Anadolu Öncesi...*, s. 103, 165, 287, 359, 360, 367, 452; E. Esin, "Türk Minaresinin...", s. 123-124; O. Grabar, *İslam Sanatının...*, s. 92.

⁵⁹ M. Cezar, *Anadolu Öncesi...*, s. 394, 398, 400, şek. 376, 380, 383; A. Uluçam, "Van Ulu...", s. 17-72.

Asya, Türkistan ve İran geleneklerinin etkisinden söz edilir⁶⁰. Minarelerin biçimlenmesinde usta kökenlerinin ve çevre kültürlerinin etkisi muhakkaktır. *Muhammed Mescidinin* 1078/79 tarihini taşıyan minaresi, Türk sanatının gerek Azerbaycan, gerekse diğer bölgelerinde bilinen ve günümüze gelebilen en eski taş örneğini temsil etmektedir⁶¹. Cuma Mescidinin minaresi de malzeme, boyut ve tezyinatı ile Bakü'deki ender örnekler arasındadır. Yükseldikçe daralan gövdesi ve şerefe korkuluğu üzerindeki geometrik geçmelerden oluşan süsleme örnekleri ile Büyük Selçukluların minarelerine genel biçim bakımından oldukça yakın bir örnektir. Biraz önce saydığımız örneklerle bu minare arasındaki en önemli fark ise inşa malzemesinden kaynaklanmaktadır. Kuzey Azerbaycan'da, ilk olarak XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Muhammed Mescidi (1078/79) ile görülmeye başlayan bu minare şeklinin bölgedeki erken örnekleri günümüze kadar ulaşamamıştır. Yani Muhammed Mescidinin minaresine kadar olan örneklerin kronolojik boşluğu doldurabilecek halkaları yoktur. Kuzey Azerbaycan, dolayısı ile de Bakü'deki minarelerin en büyüğü ve eskisi olan Muhammed Mescidine ait 1078/79 tarihli minare hem biçim, hem şerefe altı mukarnasları, hem de korkuluğu üzerindeki geometrik süslemeleri ile gerek Azerbaycan gerekse Anadolu coğrafyasında uzun süre etkisini devam ettirmiş bir örnektir⁶². Nitekim Kuzey Azerbaycan'daki bu minare tipinin sonraki yüzyıllarda, ülkenin çeşitli şehirlerinde inşa edilen güzel örneklerinde de etkisi hissedilmektedir. Bölgenin pek çok minaresi bu şekilde olup genel anlayış ve ayrıntı bakımından Muhammed Mescidinin minaresinden etkilenmişlerdir. Örneğin; *Pirsaat Hankahı Minaresi* (1256), Şıhov (Bibiheybet) Köyü'ndeki *Mahmud İbn Sa'ad Camii Minaresi* (XIV.yy. başı)⁶³ ve Derbend *Cuma Mescidi Minaresi* (XV.yy) bu etkiyi ve geleneği Kuzey Azerbaycan'da Bakü dışında sürdüren tanınmış örneklerdendir⁶⁴. Bu formun sonraki dönemlerde de gelişerek devam etmiş olması Cuma Caminin minaresine de öncülük teşkil

⁶⁰ R. Riefsthal, *Canubi Garbı...*, s. 35; Sedat Çetintaş, "Minarelerimiz", *Güzel San'atlar Dergisi*, S.4, İstanbul 1942, s. 57-74; Ernst Diez, "Minare", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1960, s. 323-329; Ay. yaz., *A Survey of Persian Art*, London 1968, s. 928-929; Semavi Eyice, "Anadolu'da Türk Minareleri", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1960, s. 329-335; Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965, s. 57; Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul 1976, s. 6-11; E. Esin, "Türk Minaresinin...", s. 104-147; Ö. Bakırer, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl...", s. 337; Ali Osman Uysal, "Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.XXXIII, S.1-2, Ankara 1990, s. 507-510.

⁶¹ A.A. Aleskerzade, *Nadpisi Arkhitekturnih Pamyatnikov Azerbaycana Epohi Nizami*, Moskva-Baku 1947, s. 370; M. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s. 71; Nusret Çam, "Azerbaycan Bölgesinin Osmanlı Öncesi Türk Sanatındaki Yeri Genel Bakış", *Kardaş Edebiyatlar*, S.6, Erzurum 1982, s. 37; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 43.

⁶² O. Aslanapa, *Kırım ve...*, s. 33; N. Çam, "Azerbaycan Bölgesinin...", s. 37.

⁶³ Bu minare şimdi yıkıktır ve yerinde yoktur.

⁶⁴ M. Usyenov vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s. 71; Davud Aga Ahundov, *Arkhitektura Drevnego İranne Srednevekovogo Azerbaydjana*, Baku 1986, s. 136; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 51-53; Yüksel Sayan, "Eski Bakü (İçerişehir)'de İki Mescit", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.12, Erzurum 2004, s. 90.

ettiğini açıkça göstermektedir. Anlaşılan o ki Kuzey Azerbaycan'daki dini ve sivil mimari için karakteristik olan bu minare formu Ortaçağ'da gelişmiş ve yayılmış, mimari ve cephe kompozisyonlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Cuma Camii'nin minaresi biçim ve bezeme unsurları bakımından Anadolu'da XII. yüzyıldan itibaren Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminde inşa edilen pek çok minare örneğiyle de benzerlikler sergilemektedir⁶⁵. Minarenin bugünkü konumu itibarıyla bağımsız bir unsur olduğunu yukarıda belirtmiştik. Anadolu'da Selçuklular devrinde de cami-minare ilişkisi açısından benzer örneklerle karşılaşırız⁶⁶. XIII. yüzyıl ilk yarısında inşa edilen *Sivas Ulu Camii Minaresi* (XIII.yy. ilk yarısı), *Kayseri Ulu Camii Minaresi* (XIII.yy. ilk yarısı), *Alanya Akşebe Sultan Mescidi Minaresi* (1230), *Akşehir Ulu Camii Minaresi* (1213), *Aksaray Kızıl Minare* (XIII.yy. ilk yarısı), *Antalya Yivli Minare* (XIII.yy.), *Konya Hatuniye Mescidi Minaresi* (1230) ve *Eski Malatya'daki Ak Minare* (XIII.yy.) benzer düzendedir⁶⁷. Bunlardan *Hatuniye Mescidi Minaresi*, *Aksaray Kızıl Minare*, *Antalya Yivli Minare* ve Eski Malatya'daki *Ak Minare*'nin ait oldukları yapılar Cuma Camii'nde olduğu gibi daha sonraki bir döneme tarihlenmektedir⁶⁸.

Gövde yapısı ve genel görünüşü açısından Anadolu'daki minarelere benzeyen *Muhammed Mescidine* (1078/79) ait minarenin dilimli kubbe şeklindeki külahı ile Mardin ve yöresinde yer alan daha geç tarihli bazı minareler arasında ilişki kurularak, bu uygulamanın XIX. yüzyıldaki bir onarım sırasında eklendiği görüşü ileri sürülmüştür⁶⁹. Oysa külahta kullanılan malzemenin dokusu ve özellikleri bu uygulamanın daha erken tarihli olabileceğini düşündürmektedir. Benzer dilimli külahların XI. yüzyıl son çeyreğinde, yani yapının inşa tarihi olan 1078/79 yıllarından itibaren görülmeye başladığı anlaşılmaktadır. Benzer bir uygulama Cuma Camii'nin (XII-XIV.yy.) 1437 yılında inşa edilen minaresinin külahında da karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle dilimli külahın, XV veya XVI. yüzyılda gerçekleştirilen bir onarımı sırasında eklenmiş olabileceği akla gelmektedir. Kaldı ki A. Gabriel de, *Mardin Ulu Camii*'nin güney duvarını destekleyen dilimli kubbeli payandalarının XV veya XVI. yy. üslubunda olduklarını belirterek, bunların daha sonraki onarımlar sırasında yenilendikleri ileri sürmektedir⁷⁰.

⁶⁵ S. Çetintaş, "Minarelerimiz...", s. 57-74; S. Eyice, "Anadolu'da Türk...", s. 329-335; G. Öney, *Türk Çini...*, s. 6-11; E. Esin, "Türk Minaresinin...", s. 104-147; Ö. Bakırer, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl...", s. 337-366; N. Çam, "Azerbaycan Bölgesinin...", s. 37; A.O. Uysal, "Minaret in Early Ottoman Architecture", *The 8th International Congress of Turkish Art (Cairo, 26 th September-1st October 1987)*, Cairo 1987, s. 56-57; Ay. yaz., "Anadolu Selçuklularından...", s. 507-510; Ay. yaz. "Erken Osmanlı Döneminde Sırlı Tuğlalı Minareler", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986, Ankara)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.V, Ankara 1994, s. 2349-2367.

⁶⁶ O.C. Tunçer, "Cizre Ulu...", s. 101.

⁶⁷ Ö. Bakırer, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl...", s. 338-340, Can Hersek, "Restitüsyon Sorunları İle Sivas Ulu Camii", *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı*, Ankara 2002, s. 128-129, şek. 2-5.

⁶⁸ Ö. Bakırer, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl...", s. 339.

⁶⁹ Y. Sayan, "Eski Bakü...", s. 91.

⁷⁰ A. Altun, "Mardin Ulu...", s. 197, res. 2,5.

Cuma Camii minare şerefe korkuluğunda görülen kırık çizgilerin kesişmesinden meydana gelen çokgenler geçmesi ve yıldız-altıgen kompozisyonları üslup bakımından Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi süslemeleri ile benzerlik gösterir⁷¹. İran'da Büyük Selçuklu, Anadolu'da ise Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı eserlerinde olduğu gibi, bir veya birkaç merkezden çıkarak genişleyen bu kompozisyonlar, yatay, çapraz ve dairesel olarak sıralanmış, sonsuz karakterli düzenlemeler şeklindedir.

Tarihlendirme

Yapının ilk inşa tarihi ile ilgili bir kitabe rastlanmadığını yukarıda belirtmiştir. Mevcut kitabeleri değerlendiren Rus ve Azeri bilim adamları, yapının inşa tarihi hakkında farklı görüşler ileri sürmektedir. Bir kısım araştırmacı yargılarını yapının XIX. yüzyıldan kalma bir fotoğraftaki görüntüsüne ve minarenin alt kesiminde yer alan kitabelere dayandırmaktadır. Bu araştırmacılar, XII. yüzyıla ait olduğunu ileri sürdükleri kufi hatlı kitabeyle dayanarak caminin de XII. yüzyılda inşa edildiğini düşünmektedirler⁷². R. Efendizade ise, mescidin XIV. yüzyılda inşa edilmiş olması gerektiğini ifade etmektedir⁷³. Ancak bu ikinci öneriye katılmamız mümkün değildir. Şöyle ki:

Mevcut kitabe levhalarından ve kırıklarından, yapının geçirdiği inşa ve onarım sürecine dair bazı ipuçları elde edilebilmektedir. Bakü Cuma Camii Azerbaycan, İran ve Anadolu'da, özellikle XII-XIV. yüzyıllarda çeşitli varyantlarını gördüğümüz bir plan tipine sahiptir⁷⁴. Nitekim C. Gıyasi de kubbenin şeklini XII. yüzyıllarda Nahçıvan ve Meraga'daki türbelerin konik biçimli örtülerine, çinilerinde yer alan motifleri de *Şemkir*, *Karabağlar* ve *Atabeyler Kompleksleri*'nin minareleri ile *Meraga Kırmızı Kümbet*'teki (1147/48) süslemelere benzetmektedir. Yazar, çini süslemenin azlığının bu dönemin karakteristik özelliklerinden olduğunu belirtir. Minare kaidesindeki kufi kitabelerin, bu yapıdaki, XII. yüzyıla ait en erken tarihli

⁷¹ Bu süslemeler hakkında geniş bilgi için bkz. O. Aslanapa, *Türk Çini...*; Ş. Yetkin, *Anadolu Selçuklularının...*, s. 36-48; ay. yaz., *Anadolu'da Türk...*; G. Öney, *Türk Çini...*, ay. yaz., *İslam Mimarisinde Çini*, İzmir 1987; ay. yaz., *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992; Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979; ay. yaz., *İslam Sanatında Geometrik Süsleme Bir Envanter Denemesi*, İstanbul 2000; Selçuk Mülayim, "Konya Karatay Medresesinin Ana Kubbe Geometrik Bezemesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.XI, İstanbul 1981, s. 111-132; ay.yaz., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara 1982; Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986; ay.yaz., *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara 1987; Yıldırım Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, Ankara 2002; E. Çağlıtütüncügil, *Azerbaycan'daki...*, s. 57-58.

⁷² Gerek C. Gıyasi, gerekse S. Aşurbeyli ve M.S. Neymat bu kitabeler arasında bulunan ve kûfi hatla yazılmış olan iki kitabenin XI-XII yüzyıllara ait olduğu görüşündedirler. C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 44; M. Neymat, *Korpus Epigrafičeskij...*, s. 39; S. Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin...*, s. 114.

⁷³ R. Efendizade, *Arhitektura Sovetskogo...*, s. 28.

⁷⁴ İran'daki benzer plan şemasına sahip Büyük Selçuklu cami örneklerine bakılarak bir tarihleme yapmak mümkündür. Bu konu, çalışmanın değerlendirme ve karşılaştırma bölümünde örnekleri ile birlikte ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. O nedenle gereksiz tekrardan kaçınmak adına burada konuya bir açıklık getirilerek değinilmemiştir.

kitabeler olduğunu söyleyerek, kubbeli kesimin de bu yüzyılda inşa edildiğini ileri sürer⁷⁵. C. Gıyasi'nin kubbe ve kitabelerle ilgili görüşleri kabul edilebilir görünmektedir. İran'daki benzer plan şemasına sahip Büyük Selçuklu cami örneklerinden bazılarında mihrap önündeki kubbeli birimlerin de yapıların nüvesini oluşturduğu göz önüne alındığında, Bakü Cuma Camii'nde de en eski bölümünün burası olduğunu ve bu kesimin, Şirvanşahların Selçuklu veya Atabey Şemseddin İldeniz'e bağlı olduğu bir dönemde, yani XII. yüzyılda inşa edildiğini düşünebiliriz⁷⁶.

XIV-XIX. yüzyıllar arasında yapının önemli onarımlar gördüğü, bu onarımlar sırasında köklü değişiklikler ve eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. İlk inşa edildiği dönemde kare planlı, tek kubbeli küçük bir yapı olarak tasarlanan caminin, daha sonra yapılan onarım ve eklemelerle bu şeklini yitirdiği, mevcut kitabelerden de açıkça anlaşılmaktadır.

Bu durumda İlhanlı dönemine tarihlenen kitabeye göre yapı, *Emir Şerefeddin Mahmut* tarafından 709 yılının Recep ayında (5 Aralık 1309 - 3 Ocak 1310) yenilenmiştir⁷⁷. Minare kaidesindeki 1534 ve 1615/16 tarihlerini taşıyan onarım

⁷⁵ C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 44-45.

⁷⁶ VI. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'a göç eden ve Bakü'ye belirli aralıklarla baskınlar düzenleyen Türklerin şehri gerçek anlamda ele geçirmesi, 1066 yılında, bu devlet zamanında, Selçuklu emiri *Karatekin* tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu süre zarfında Şirvanı vergiye bağlayarak vassal durumuna getiren Selçuklular, Şirvanşahlar sülalesinin bölgedeki hâkimiyetini yine de zayıflatamamıştır. Özellikle XI. yüzyılın sonunda, Şirvanşahların siyasi yükselişinin başlangıcı dikkati çekmektedir. XII. yüzyıla kadar da devam eden bu siyasi yükseliş Atabeylerin bölgeye gelişi ile birlikte son bulmuştur. XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Atabey Şemseddin İldeniz Bakü de dâhil olmak üzere bütün Şirvanı ele geçirerek Şirvanşahların bölgedeki hâkimiyetine kısa süreliğine de olsa son vermiştir. Ancak Atabey Cihan Pehlivanın ölümünden hemen sonra 1186 yılında, Kızıl Arslan'ın içinde bulunduğu karışıklıklardan yararlanmak isteyen Şirvanşah I. Ahsitan isyan ederek ordusu ile Azerbaycan'ın Bakü dışında kalan topraklarına yürümüş, fakat bu girişimi ağır bir yenilgiyle sonuçlanınca Bakü'ye geri çekilmek zorunda kalmıştır. Gerek Atabey Kızıl Arslan'ın baskısı, gerekse 1191/92 yılında Şamahı'da yaşanan güçlü ve yıkıcı deprem Şirvanşah I. Ahsitan'ı devletin başkentini Şamahı'dan Bakü'ye taşımaya mecbur bırakmış ve bu tarihten itibaren Bakü Şirvanşahların ikinci başkenti olmuştur. Davut Dursun, "Bakü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s. 550; Sara Aşurbeyli, *İstoria Goroda Baku-Perio Srednevekoviya*, Baku 1992, s. 88-93; ay. yaz., *Bakü Şehrinin...*, s. 33, 39-40, 62-64; Muhammed Cemaluddin Surur, *En-Nüfûzu'l Fatımiyyin fi Cezâire'l-Arab*, Kahire 1993, s. 15; Ziya Bünyadov-J.B. Yusuf, *Azerbaycan Tarihi En Gadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C.I, Bakı 1994, s. 297, 303; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti 1136-1225. Yıllar*, Bakı 2007, s. 37-38, 140; Erol Kürkcüoğlu, *Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1998, s. 153; Kazım Paydaş, "Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25, S.40, Ankara 2006, s. 115; Vaqıf Piriye, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Bakı 2006, s. 28; Kamil Ferhadoğlu, *Bakı İçerişehri*, Bakı 2006, s. 18; Ziya Valişov, *Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s. 22-23; Hayırbey Kasımov, *Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti*, Bakı 2008, s. 98, 137; Ahmed Zeki Velidi, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Bakı 2009, s. 27-28; Abbasqulu Aga Bakıhanov, *Gülüstanı-Irem*, Bakı 2010, s. 80, 82.

⁷⁷ M. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s. 167.

kitabeleri de yapının Safevi döneminde tamir ettirildiğinin, belki de genişletildiğinin belgeleridir. Yapının 1805/6, 1818/9 ve 1823/4 yıllarında da bazı onarımlar gördüğü, söz konusu kitabelerde yer alan ifadelerden de anlaşılmaktadır. XIV. yüzyıldan itibaren başlayan bu onarımlardan harimin yıkıldığı döneme kadar geçen süre içerisinde, bazı ayakların boyutlarının değiştirilmiş, bazı ayak aralarının kapatılmış, harime de bir kadınlar kısmı eklenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Caminin geçirdiği onarımlar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. 1899 yılında yıkılan harimin yerine 1900 senesinde, devrin mimari üslubuna uygun yeni bir yapı inşa edilmiştir⁷⁸. Yeni inşa edilen harim de 1981 yılında büyük bir onarım geçirmiş, duvarları sıvanmış, kapı ve pencerenin ahşapları değiştirilmiş, bir de kadınlar mahfili eklenmiştir. 1986 yılında meydana gelen büyük yangında cami önemli ölçüde zarar tekrar görmüştür. Bu yangından bir yıl sonra, 1987 yılında, mimar Şahit Vahidoğlu tarafından onarılan yapı tümüyle yenilenmiş ve aşağı yukarı bugünkü görünümüne kavuşturulmuştur.

Minarenin inşa tarihi konusunda ise kaynakların ortak bir fikir birliği içinde oldukları görülmektedir. Ancak araştırmacıların bazıları bu tarihi yüzyıl olarak, bazıları da kesin bir rakamla vermektedir. Örneğin; M. Useynov ve S. Aşurbeyli kesin tarih belirtmekten kaçınmış, minarenin XV. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir⁷⁹. C. Gıyasi ise minarenin yapım tarihi olarak 1437 yılını vermekte, ancak bu tarihe nasıl ulaştığını belirtmemektedir⁸⁰. XV. yüzyılda inşa edildiği anlaşılan bu minarenin biri giriş açıklığı üzerinde, diğeri de şerefe korkuluğunda olmak üzere iki kitabesi daha bulunmaktadır. 1805/06 ve 1823/24 tarihini taşıyan her iki kitabenin de konumu dikkate alındığında bunların caminin onarımına ilişkin olduğu konusunda tereddütler oluşmaktadır. Muhtemelen bu kitabeler minarenin onarım tarihini vermektedir.

Sonuç olarak, XV. yüzyılda bir minare eklenen Cuma Camii'nin çekirdeğini oluşturan kare planlı mihrap önü kubbeli bölümünün aslına ve üslubuna sadık kalınarak genişletildiğini söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.
- Ahundov, Davud Aga, *Arhitektura Drevnego İranne Srednevekovogo Azerbaydjana*, Baku 1986.
- Akok, Mahmut, "Kayseri'de Huand Mimari Külliyesinin Rölövesi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XVI-I, Ankara 1967, s. 5-44.
- Aleskerzade, A.A., *Nadpisi Arkhitekturnih Pamyatnikov Azerbaydjana Epohi Nizami*, Moskva-Baku 1947.

⁷⁸ C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 44.

⁷⁹ M. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s. 167; S. Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin...*, s. 114.

⁸⁰ C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s. 45.

- Altun, Ara, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Ankara 1971, s. 191-200.
- _____, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Ankara 1978.
- _____, "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C.1, İstanbul 1988, s. 33-44.
- Anık, M. Oluş, "Malatya Ulu Camii'nin Asli Planı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, S.VIII, Ankara 1969, s. 141-148.
- _____, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara 1971.
- Anık, Rüçhan, "Erzurum'da İki Camii", *Vakıflar Dergisi*, S.VIII, Ankara 1969, s. 149-159.
- Arseven, C. Esat, "Maksure", *Sanat Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1970, s. 1268.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Çini ve Keramik Sanatı*, İstanbul 1965.
- _____, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979.
- _____, "Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri", *Türk Kültürü Dergisi*, Y. XXVI, S.305, Ankara 1988, s. 525-546.
- _____, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989.
- _____, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara 1991.
- _____, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996.
- Aşurbeyli, Sara, *İstoria Goroda Bakü-Perio Srednevekoviya*, Baku 1992.
- _____, *Bakü Şehrinin Tarihi-Orta Asırlar Devri*, Bakı 2006.
- Babayeva, Nigar, "VII-X. Yüzyıllar Azerbaycan'da Cuma Mescitlerinin Gelişimi (Derbent ve Şamahı Cuma Mescitleri)", *Journal Of Qafqaz University History, Law And Political Sciences*, Volume 1, Number 2, 2013, s. 176-184.
- Bakıhanov, Abbasqulu Aga, *Gülüstani-İrem*, Bakı 2010.
- Bakırer, Ömür, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Ankara 1979, s. 337-366.
- Bayburtluoğlu, Zafer, "Konya Alâeddin Camii'nin Tanımı, İnşasında Çalışan Ustalar ve Türk Sanatı Bakımından Önemi", *XIII. Vakıf Haftası Kitabı, "Vakıfların Ekonomiye Katkısı ve Üçüncü Sektör" ve "Konya Alâeddin Camii Restorasyonu" Seminerleri (5-6 Aralık 1995 Ankara)*, Ankara 1996, s. 111-124.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyler Devleti 1136-1225. Yıllar*, Bakı 2007.
- Bünyadov Ziya & J.B. Yusufov, *Azerbaycan Tarihi En Gadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C.I, Bakı 1994.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.
- Çağlıtütüncigil, Ersel, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.
- Çakmakoglu Kuru, Alev, *Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, Ankara 1997.
- Çam, Nusret, "Azerbaycan Bölgesinin Osmanlı Öncesi Türk Sanatındaki Yeri Genel Bakış", *Kardeş Edebiyatlar*, S.6, Erzurum 1983, s. 34-42.
- Çetin, Yusuf, "Erken Dönem İslam Cami Mimarisinde Maksure Kubbesi Geleneğinin Türk Cami Mimarisindeki Toplu Mekân Anlayışına Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *JASS The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 35, Summer I 2015, s. 115-126.

- Çetinaslan, Mustafa, "Hünkâr Mahfillerinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Örnekleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.29, Konya 2013, s. 61-74.
- Çetintaş, Sedat, "Minarelerimiz", *Güzel San'atlar Dergisi*, S.4, İstanbul 1942, s. 57-74.
- Demiriz, Yıldız, *İslam Sanatında Geometrik Süsleme Bir Envanter Denemesi*, İstanbul 2000.
- _____, *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme I Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979.
- Diez, Ernst, "Minare", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1960, s. 323-329.
- _____, *A Survey of Persian Art*, London 1968.
- Dursun, Davut, "Bakü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s. 550-551.
- Durukan, Aynur, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cami Tipolojisi Üzerine Bir Deneme", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Eylül 1989*, Ankara 1997, s. 167-175.
- _____, "Van Ulucamisi", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (ed. Doğan Kuban), İstanbul 2002.
- Efendizade, Rasim, *Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana*, Moskva 1986.
- Esin, Emel, "Türk Minaresinin Orta Asyadaki Öncüleri Hakkında" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*, Ankara 1978, s. 104-147.
- Eyice, Semavi, "Anadolu'da Türk Minareleri", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1960, s. 329-335.
- Ferhadoglu, Kamil, *Bakı İçerişehri*, Bakı 2006.
- Gabriel, Albert, *Monuments Turcs d'Anatolie*, I, Paris 1931.
- _____, *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, C.I, Paris 1940.
- Gıyasi, Cafer, *Nizami Dövrü Me'marlık Abideleri*, Bakı 1991.
- Godard, Andre, *Ahtar-e Iran*, C.I, Paris 1936.
- _____, *L'Art De Iran*, Paris 1962.
- Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1998.
- Hersek, Can, "Restitüsyon Sorunları İle Sivas Ulu Camii", *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı*, Ankara 2002, s. 123-136.
- İpekoğlu, Başak, "Anadolu Selçuklu Camilerinin Sınıflandırma Terminolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları I (Mimari ve Mimari Süsleme) Türk-İngiliz Kültür Derneği, 23-24 Kasım 2001*, (ed. S. Pekak,) Ankara 2001, s. 59-73.
- Karamağaralı, Halûk, "Erzurum Ulu Camii", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, C.3, Ankara 1981, s. 137-177.
- _____, "Konya Ulu Camii", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, S.IV, Ankara 1982, s. 121-133.
- _____, "Kayseri'deki Hunad Câmîinin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, Ankara 1976, s. 199-245.
- Kasimov, Hayırbey, *Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti*, Bakı 2008.
- Keskin, Yıldız, "Malatya Ulu Caminin Asli Hali", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 23-27 Eylül 1991 İstanbul*, C.II, Ankara 1995, s. 365-377.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964.
- Kuban, Doğan, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965.

- Kürkçüoğlu, Erol, *Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1998.
- Küskü, Sema, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*, Ankara 2014.
- Meinecke, Michale, "The Great Mosques Southeastern Anatolia: a Genetic Apporach", 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül AKM İstanbul)*, C.2, Ankara 1995, s. 467-484.
- Memmedzade, Kamil Memed, *Azerbaycan'da İnşaat Saneti (IV-XVI. Asırlar)*, Bakı 1978.
- Mülayim, Selçuk, "Konya Karatay Medresesinin Ana Kubbe Geometrik Bezemesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.XI, İstanbul 1981, s. 111-132;
- _____, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara 1982.
- Neymat, Meşhedihanım, *Korpus Epigrafičeskib Pamyatnikov Azerbaycana*, C.1, Bakı 1991.
- Nikitin, Afanasij, "Bakü Kalesi Surları", *Baku*, (ed. L.S.Bretanistky), Bakı 1970, s. 14-90.
- Oral, M. Zeki, "Konya'da Alâüd-din Camii ve Türbeleri, Tarih", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1, Ankara 1956, s. 144-164.
- _____, "Konya'da Alâüd-din Camii ve Türbeleri I, Yapılar, Kitabeler", *Yıllık Araştırmalar Dergisi I*, Ankara 1957, s. 45-74.
- Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986.
- _____, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara 1987.
- Öney, Gönül, "Büyük Selçuklu Devri Minarelerinde Süsleme", *Kültür ve Sanat*, Y.1, S.2, İstanbul 1976, s. 6-11.
- _____, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul 1976.
- _____, *İslam Mimarisinde Çini*, İzmir 1987.
- _____, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara 1989.
- _____, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992.
- _____, "Beylikler ve Erken Osmanlı Sanatına, Sosyal Yaşantısına Genel Bakış", *Akdeniz'de İslam Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası*, İstanbul 2002.
- Özbek, Yıldray, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, Ankara 2002.
- Paydaş, Kazım, "Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25, S.40, Ankara 2006, s. 114-140.
- Piriyev, Vaqıf, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Bakı 2006.
- Pope, Arthur Upham, *A New Survey of Persian Art*, C.III, New York 1981.
- Riefstahl, Rudolf, *Cenubi Garbı Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1941.
- Sayan, Yüksel, "Eski Bakü (İçerişehir)'de İki Mescit", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Erzurum 2004, s. 83-98.
- Sözen, Metin vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1976.
- Surur, Muhammed Cemaluddin, *en-Nüfûzu'l Fatımiyyin fi Cezâireti'l-Arab*, Kahire 1993.
- Swelim, Tarek, *Ibn Tulun His Lost City and Great Mosque*, Cairo 2015.
- Tanman, M. Baha, "Mahfil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, s. 331-333.
- Tunçer, O. Cezmi, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkileri Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, S.XI, Ankara 1976, s. 239-270.
- _____, "Cizre Ulu Camii ve Medresesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, C.3, Ankara 1981, s. 95-136.

- Turani, Adnan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1980.
- Uluçam, Abdüsselam, “Irak Selçukluları ve Atabekler Döneminden Kalan Tuğla Minareler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.I, 1990, s. 17-72.
- _____, “Van Ulu Camii”, *Dünyada Van*, S.4, İstanbul 1994, s. 25-29.
- _____, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II: Bitlis*, Ankara 2002.
- Useynov, Mikayıl vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, Moskva 1963.
- Uysal, Ali Osman, “Minaret in Early Ottoman Architecture”, *The 8th International Congress of Turkish Art (Cairo, 26 th September-1 st October. 1987)*, Cairo 1987, s. 56-57.
- _____, “Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.XXXIII, S.1-2, Ankara 1990, s. 505-533.
- _____, “Erken Osmanlı Döneminde Sırlı Tuğlalı Minareler”, *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986-Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. V, Ankara 1994, s. 2349-2367.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, *Les Monuments Islamiques Anciens De La Ville D'Erzurum Et De Sa Region*, Paris 1968.
- _____, “Birgi Ulu Camii”, *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, (Yay. Haz. Rahmi Hüseyin Ünal), Ankara 2001, s. 59-79.
- Valişov, Ziya, *Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.
- Velidi, Ahmed Zeki, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Bakı 2009.
- Velihanlı, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakı 1993.
- Verel, Necla, “Bitlis Camileri”, *Vakıflar Bülteni*, S.1, İstanbul 1970, s. 128-142.
- Yavuz, A. Tükel, “Anadolu Camilerinin Fiziksel Özellikleri Bir Yöntem Denemesi (İkinci Devir Beylikler Öncesi)”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 11-15 Ekim 1976*, C.II, İstanbul 1981, s. 921-929.
- Yazar, Turgay, “Nahçıvan’da Türk Mimarisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Ankara 2002, s. 286-184.
- _____, *Nahçıvan’da Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara 2007.
- Yetkin, Suut Kemal, *İslam Mimarisi*, Ankara 1965.
- _____, *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1984.
- Yetkin, Şerare, “Anadolu Selçuklularının Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklulardan Gelen Bazı Etkiler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.II, İstanbul 1968, s. 36-48.
- _____, *Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1986.